

СУЧАСНІСТЬ

На порозі сьомого року — Олекса Ізарський: Чудо в Ми-
словицях — «Нічна пісня мандрівника» Й. В. Гете — Оле-
ксандер Филипович: Тодось Осьмачка — Лариса Залеська-
Онишкевич: «Годинникар і курка» або «Майстрі часу» —
Євген Врецьона: «Аз, буки, віди...» — Богдан В. Чайків-
ський: Мінерально-сировинна база України — Андрій Ка-
рий: По Україні — Роман Рахманний: Український націо-
налізм на п'тдесятому році жовтневої революції — Олексан-
дер Кульчицький: Під знаком діалогу — Критика і бібліо-
графія — Від видавництва та редакції — Огляди, нотатки

1 (73)

СІЧЕНЬ 1967

Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
***		
Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ. мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
***		
Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новели, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
***		
Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
Соловей Дмитро: Українська наука в колоніальних путях, стор. 276	5,00	1,50
***		
Спомини чотового Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимом в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Кризь сміх заліза (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025
U S A

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1 (73)

СІЧЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

НА ПОРОЗІ СЬОМОГО РОКУ

Видавництво та редакція журналу «Сучасність», випускаючи перше число сьомого річника, почувають себе до обов'язку безпосередньо звернутися до своїх читачів на Україні і на чужині, щоб пригадати основне чи призабуте, з'ясувати неясне чи спірне.

У свідомості всіх труднощів, що їх створює видавання українського журналу на чужині, при послідовному намаганні російської імперіальної режимової системи здушувати здоровий літературний процес та вияви вільної думки в усіх ділянках життя українського народу на батьківщині і не допустити до будь-якого свіжого подуву вільної думки та слова, видавництво та редакція все ж таки взяли на себе це важке завдання. Вони взяли це завдання на себе з глибокою вірою в українську людину і в нетлінність духових сил українського народу. Ми не розчарувалися в цій нашій вірі. Здоровий, прихильний, а деколи й критичний відгомін широкої читацької публіки, десятки авторів, співробітників та дописувачів журналу, зокрема ж голоси зацікавлення і прихильності з рідних земель, як також і голоси занепокоєння, злісного гніву та засудження з боку вірних більшовицькому режимові підлабунників були для нас доказом, що наша віра і наша видавнича та публіцистична праця виправдують себе в житті.

З самого початку нашим бажанням було видавати журнал — присвячений літературі, мистецтву та суспільному життю — загальноукраїнського характеру.

Це означає, що журнал «Сучасність» не є журналом груповим, чи власністю однієї особи, бо й такі журнали існують поза межами батьківщини. Найкращим доказом загальноукраїнського характеру нашого журналу це — різnorodність авторів, які друкувалися на його сторінках. Між ними наші читачі могли знайти також і тих радянських українських авторів, які не поставили свого живого слова на службу звеличування невірної системи та поневолювачів українського народу, і тих десятків авторів та дописувачів різних політичних переконань чи групової приналежності, які живуть поза українською батьківщиною.

Є річчю зрозумілою, що в такій широкій скалі свободного авторського вислову в складних питаннях культурного процесу і суспільних та політичних явищ видавництво та редакція журналу «Сучасність» не можуть ідентифікувати себе з усіма поглядами окремих авторів. Тому, даючи можливість повного свободного вислову різним авторам, статті яких з того чи того погляду могли вважатися вартісними чи просто цікавими, редакція застерігала за собою право скорочувати статті, а для обминення непорозуміннь у кожному числі зазначала, що «статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції».

Видавництво та редакція журналу «Сучасність» також цілковито свідомі всіх тих недоліків, які постають при такому підході і до авторів, і до співробітників, і до дописувачів. Ми свідомі недосконалостей багатьох статей з наскрізь мистецького боку, що можна б виправдати і недостачею, і скромною кількістю мистців слова на чужині. Не вільно забувати, що на еміграції не існує багатомільйонове українське суспільство, в якому могли б народжуватися і виростати мистці слова; до того чуже оточення не сприяє «народженню геніїв».

Ми свідомі також тих недосконалостей та недоліків, які траплялися і завжди можуть траплятися з самого факту можливості вільно висловлювати свою думку на сторінках журналу. Давши таку можливість вільного вислову, видавництво та редакція засвідчували своє довір'я до кожного автора, при чому вони сподівалися, що автор цього довір'я не порушить. Ми завжди заступали погляд, що свобода індивідуального вислову кінчиться там, де така свобода порушує основні принципи людських взаємин і життєві справи українського народу в цілому. Право на свободу вислову завжди мусить кінчитися там, де цю свободу не вживають для оборони істини, а зловживають її на службі брехні. Кожне слово, в тому числі також і мистецьке слово, може бути життєвотворче; однак у залежності від людини, яка цим словом користується, воно може отруювати і вбивати.

Ми даємо ці вступні вияснення на те, щоб наші читачі, зокрема ті, що на Україні, зрозуміли, перед якими труднощами нераз стоїть редакція, коли, з одного боку, вона дає можливість вільно висловлюватися, а, з другого, коли вона свідомо всіх тих небезпек, які можуть виникнути, якщо той чи той автор схоче просунути — чи навіть накинути нашій читацькій громаді — думки та ідеї, запозичені з вір, чужих українській людині. Щось подібне й сталося в нашому журналі. Саме на цьому місці бажано принаймні коротко з'ясувати це все і сподіваємося, що в найближчий час ми повернемося до основної аналізи цих питань. А сталося таке:

У числах 7 та 11 за 1966 рік редакція надрукувала дві статті Ігоря Костецького — «Мій Юрій Клен» і «Про Пабло Неруду та те, що навколо». Цей автор друкувався не вперше на сторінках нашого журналу. З цілим рядом його думок, висловлених також раніше, редакція аж ніяк не погоджувалася; все ж таки вона друкувала його статті як такі, що повинні б викликати жваву, а то й гостру, дискусію, бо й самі його статті відзначалися гостротою. На жаль, у двох останніх статтях виразно зарисувалися не тільки контрверсійність та невірність думок у тій чи тій оцінці літературних і суспільних явищ, але також і чітка (не тільки літературна) політична концепція.

Редакція журналу «Сучасність», яка через неувагу і через довір'я до відомого їй автора надрукувала обидві вище згадані статті, вважає це прикрою помилкою. Обидві статті не тільки баламутні, але й шкідливі як з погляду інтересів української літератури, так

і з становища визвольної боротьби українського народу за своє власне «я», за свою духовість та підметність і за свою національну гідність та суверенність.

За цей болючий недогляд редакція вибачається перед своїми читачами, передплатниками журналу і співробітниками. Зокрема редакція болюче відчуває, що ці статті викликали справжній, глибокий біль в усіх тих наших земляків на Україні, які мужньо та безстрашно стоять у боротьбі і на сторожі українського слова, української мови та української мислі. Від невірних, тенденційних та шкідливих поглядів у статтях І. Костецького редакція відмежовується якнайрішучіше.

Щоб говорити конкретно, про які саме погляди йдеться, вкажемо на деякі з них. Особливо шкідливим вважаємо, що автор пропагує «двомовність», закриваючи це багатослівними еuforiaми, чи, точніше висловившись, він навіть заохочує українських письменників на рідних землях, щоб вони писали російською мовою, яка, мовляв, «більше розвинена». Він робить це в час, коли в тому ж напрямі штовхають письменників неросійських народів СРСР найреакційніші кола російських великодержавних шовіністів та імперіялістів і коли саме на відтинку мови зосереджується головний фронт української самооборони та боротьби за утвердження свого духового «я». Дивним і просто незрозумілим є для нас твердження І. Костецького, що немає, мовляв, «колоніального гноблення» українського народу, яке нібито не має стосунку до розвитку української культури та літератури. Якби автор проповідував такі погляди в своєму видавництві «На горі», ми, може, не відмічували б цього факту. Такими твердженнями переповнені всі російські великодержавницькі, шовіністичні довідники, давніми енциклопедіями почавши і новими, «радянськими», кінчаючи. Нам справді прикро, що таку статтю надруковано в нашому видавництві, яке в окремих монографіях та різних статтях довело факт колоніального гноблення українського народу на всіх ділянках національного життя.

Цинізмом вважаємо спроби автора ставити поруч християнства комуністичну доктрину і його твердження, що щастя і найшляхетніші та найгуманніші ідеї людства можна здійснити на... принципах комунізму, ідеї якого, мовляв, викривили тільки погані люди. Скільки тут того отруйного вітру, що віками віє з півночі на українську землю!

За долю християнства І. Костецький не потребує турбуватися. Якщо на двотисячрічному шляху християнства лягла не одна тьня людської гріховності, — чого воно не заперече і за що воно кається, — в основі християнства лежить благовість Христа-Богочоловіка та Чоловіколюбця; змістом же благовісти є вселюдська життєдайна любов — любов до свого брата-людини і до свого Творця. Різні письмові продукти марксизму-ленінізму, сповнені отруйної їди, погорди

до всього людського, не в силі затемнити змісту Христової благовісти — в ній містяться і світло, і істина.

Наскрізь необґрунтованим, а для діячів української культури кривдям, уважаємо твердження І. Костецького, що Іван Драч, мовляв, щиро написав вірш на прославлення програми КПРС. Неупередженій людині наскрізь ясно, що метою цієї програми є довести неросійські народи СРСР до духової, а навіть до фізичної смерті. І. Драча треба шанувати передусім як діяча української культури: він нераз давав докази любови до свого народу, до української людини, до рідної мови. Про щирість чи нещирість у тому чи тому вірші або статті годі ставити категоричні твердження. Якщо Іван Драч людина віруюча, він дасть собі відповідь на це питання на самоті — у свідомості своїх людських недосконалостей перед обличчям Творця; якщо він людина не віруюча, але чесна, — хочемо вірити, — він цю відповідь знайде у самотній розмові з своїм власним сумлінням.

До такої самої категорії тверджень зараховуємо сугестію І. Костецького (в статті про П. Неруду), що І. Драч ніби щиро опублікував листа з напастями на Богдана Кравцева. Б. Кравців — член нашої редакції і автор багатьох статей та упорядник окремих видань у нашому видавництві. Він — також діяч української культури. Якщо ворог знеславляє будь-якого українця тільки за те, що він любить свій народ і в міру своїх сил старається служити своєму народові, то це може бути зрозумілим; але якщо брат нападає на брата, то цим треба боліти, бо в цьому відзеркалюється глибока трагедія нашої поневоленої нації.

Це — головніші та найразючіші елементи обох статей І. Костецького, про які ми прагнули сьогодні висловити наш недвозначний погляд. Якщо ці елементи мали б бути мозаїковими камінчиками якоїсь «програми», така програма нам чужа.

Ми далі прагнемо залишитися загальноукраїнським журналом і служити нашому українському народові. Наше українство не визнається якимись дуже галасливими програмами, спрепарованими в чужих кузнях. Основи нашого українства творять наша українська багатовікова історія, підневільне становище українського народу на теперішньому етапі і наша незламна віра в його світле майбутнє, в майбутнє вільного державного народу в колі вільних народів вселюдської сім'ї.

На початку нового року у видаванні нашого журналу просимо наших читачів, щоб вони з такою самою щирістю, з якою вони досі ставилися до всіх наших видань, пробачили нам наші недоліки, недогляди та неувагу у зв'язку з опублікуванням названих вище статей. Щоб вони, наші читачі, підтримали нас у нашому бажанні служити перемозі українського живого слова й української мислі.

*Видавництво і редакція
журнала «Сучасність»*

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ: **ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ**

Повість

Wie ist das klein, womit wir ringen,
Was mit uns ringt, wie ist das gross.

R. M. Rilke

1

У Львові, на запасних коліях, потяг простояв рівно двадцять хвилин. Вікторові не вдалося побувати навіть на станції. Побачив тільки рінь навпіл зі снігом і надломані стебельця сірої й рудої трави понад рейками і поміж ешелюнами. На місто, як проїжджали, зиркнув із соняшника голів у прочинених дверях вантажного вагона: воно розляглося в сідловині і на білих підгір'ях.

У Перемишль прибули опівночі. Віктор до ранку протовкся на двірці: треба було, за всяку ціну треба, прорватися далі на захід, на Краків і Катовиці. До своїх людей, до шлезького відділу фірми «Гросна». Гроссманн Нахфольгер.

У цю мить він голівся перед дзеркальцем біля наглухо засунутих дверей. Льока мовчки тримав кіптяву свічку. Беріг її від пилки холоду над шпарою і заносив зліва й справа, згори й с-піднизу до братового обличчя. Потім молодий чоловік здерся на скриню з свіжого дерева, фабрична робота, і сів на лантух з картоплею, щоб наспіх розправитися з скибкою черствого хліба й неповинним ні в чому шматочком сала. Багато хто у вагоні ще спав. Але більшість очей не хотіла бачити брудних пик своїх сусідів по курячих сідалах і чхати хотіла на зимовий ранок і на новий день у місті над Сяном. Люди заявили мовчанкою: «Узявся везти, — вези! Твоє діло».

Тільки мама обмерла, як Віктор гупнув ногами об кам'яну землю, як Льока відтяв дверима мацальце морозу, відгородив світло. Уві сні стогнав уже смертельно втомлений батько.

Мусив з людьми залишитися брат: по-німецькому вагон розумів тільки добридень та до побачення, дякую та прошу. Крім того — «капут».

На протязі однієї години остання щіпка надії розтала й висохла до канцура. Треба було добровільно з'явитися до коменданта табору, хоч відомо було: там нашого брата частують голоблею по гамалику. Треба було просити... про зрозуміння, навіть допомогу!

По дорозі до своїх вагонів Віктор не заглядав уже в голубе небо, не посміхався до обважнілих від снігу дерев у сквері, не міряв поглядом квартали Перемишля. Шарпонуло бритвою: телефонний зв'язок з «Райхом», з Німеччиною дозволено виключно німцям, німецьким підданам. А Горішний Шлезьк...

Враз ніяково стало згадувати добрі передчуття, ніяк — думати про Сян. Як шибки вікна, погасла ранкова ясність душі. Зник інтерес як до корінців сучасних подій, так і до філософських узагальнень, — даху всесвіту.

У пригоді йому ні здібність до аналізу, ні до підсумування фактів не стали.

Від коменданта табору він вийшов не без надії, що фірмі буде послана телеграма, що відповіді на неї можна буде дочекатися у своїх вагонах. Тим часом... Дійсно: в закоміркові таборового подвір'я біля залізничної плятформи, неподалік санітарного барака й понад парапетом між бруком і пішоходом до контрольної будки, гуртами стояли його люди... З клунками. Готові.

В очах застряла чорна татова постать. Каракульова шапка, каракульовий комір суконного пальта. Проте батько мерз: кушбивося, ховав вуха. Як на полтавській вулиці, здалеку розпізнався сколяд і скунс на мамі. Брат стояв боком і, видно, тремтів: на ньому, поверх ватяної тілогрійки, осіння одежина. І малуватий картуз.

Геройською напругою волі Віктор примусив себе не кинутися вскруть до кабінету коменданта. Що він йому сказав би нового й розумного? Навіщо з'являтися перед «ясні очі» в роз'їждженому стані?!

Роздумуючи над цілими лініями можливих подій одноразово, спокійно підійшов він до своїх людей. Сказав, що телеграму про адресований на фірму вантаж і про гурт робітників з Кам'янця обіцяно йому вислати негайно.

Сам він тепер більше не мріяв про Грюнберг. Доведеться їхати в розпорядження міністерства праці, на Берлін.

Обійшлося без розпитувань і без гудьби.

Слідом за уніформованим сторожем попленталися до «гамарні», що насупроти адміністративного корпусу. Край її видно було і з контральної будки над залізною брамою. Приземисті бараки, як жовніри, з'єднаннями, вишикувалися за нею, за літнім теат-

ром або цирком на вигляд. Але й вагранка розмістилася б в ній легко, стало б місця для домни.

На порозі люди отетеріли. Точніше — у воротах. Скільки сягало око: нари, як хмародери, цілком фантастичних розмірів піл посередині.

Найсміливіші з новоприбулих пройшли вперед і поставили на піл свої кошики, поклали клунки. Старих мешканців було під цим «небом» обмаль. Вони спали або чухмарилися напівголі, повертали голови до гостей, щоб причиняли двері, ворота. Решта подій у цій гайдарні цікавила їх так само, як минулорічний сніг. Звикли.

Віктор злякався ночі в цій гамарні, злякався людей. Ладен був наробити дурниць.

Де поділися мізкування про Захід творців світової музики, письменства, філософії. Зникли мрії про життя серед урівноваженого народу, у суспільстві з руками, з ногами, з головою.

Перед вечором Віктор пішов до комендатури. З ним Льока й три дівчини з транспорту: захотілося, наче востаннє в житті, вирватися з сліпого барака.

Надворі насупило. Дивись, обірветься край небесної пелени й обабіч кам'яного муру повіддю й кряжами забіліє свіжий сніг.

Адміністративний корпус і на цей раз нагадав Віктору школу.

Школа! Та ще й яка!.. І щойно початкова. По дорозі до Німеччини. Ще на Україні.

Що за розкіш — скляна доріжка світла посеред фарбованої стелі коридорів. А куб світла в пустому передпокої! З недосяжної плянети.

До секретарки коменданта Віктор посміхнувся, та так щиро, що забув на мить про мету своєї візити. Що за стовпище енергій і сил! Навпрост як елемент, — жіночість. Поруч дивної безсердечности, жорстокости. А неподалік і сльозливість, і сантиментальність, можливо, й відданість. І зрадливість.

Згадав патентованих комуністок. Ті поломані й брехливі, а це «жива природа...»

Стіл, наче Ель Ескоріяль на кастильській високорівні, чекав на господаря. Не лякав цього разу відвідувача й вівчар комендантський. Ранком він лежав на паркеті й здивовано поглядав на Віктора: «Ти ще й досі базікаєш?!» А на лисе чуперадло в однострої запитливо: «Чого це ти не пужнеш цього молодика на таборову площу, не заженеш до барака?! Не розпанахати йому живота іклами?!»

— Втомилася. Пішло воно все к бісу! — відповіла «сестра милосердя» в білій блюзі з коротким, в обхват, рукавчиком на ніжній, на м'ясистій руці.

Молодий чоловік ледве стримався, щоб не поправити їй перекосену брошку, копійчаний місяць в золотих метеорах, над ро-

гачем тяжких грудей молоді, ще юної дами в тісному для неї кріслі. Згори він розглядав перебрані, перемиті волосинки піщано-глинистих пасом пишної зачіски.

— Дивіться, добра новина!

Але в телефонограмі доброго було обмаль: фірма турбувалася про вантаж, а також... збиралася клопотатися в міністерстві про її людей. Щоправда, просила транспорт у Перемишлі затримати.

— Фуркнемо з найпершим ешелюном, ясно, — подумав Віктор. Комендант, телепень, бовдур у наближених чоботях, і так виконав обіцянку. Напевне вже вичерпав запас доброї волі й порядности. Тепер штовхне вагони у звичному напрямку!

Але господиня табору, у присутності Віктора, розпорядилася негайно перевести людей фірми «Гросна» із перехідного барака до щойно відремонтованих кімнат на другому поверсі адміністративного будинку, до приміщення для гостей. Над комендантурою. З вікнами на місто. На княжий Перемишль.

3

Гострота зорових вражень, несподіваність удачі й можливість — може, кілька годин, може, кілька днів?! — прожити в теплі, серед чистоти й порядку враз рішуче переважили всю гіркоту таборових вражень. Труднощі й нещастя, заготовані молодому чоловікові чужиною, здалися зараз дотепними головоломками, цікавими завданнями, газартною грою або жартом долі. Не вечір, не ніч у коридорі, а вселенське східсонце. Ранок від кутка до кутка світу! Гірлянди бенгальського світла на паркеті порожнього коридору, в сполучених дверями-стулками кімнатах, на спарених й одинарних ліжках вздовж широких простінків і зубцями на середину хати.

Здалося, що думка щасливо прорвалася до зав'язка й до першого сплетіння джерел людського буття, до віночка з праелементів природи... Так щасливо задихали ніздрі. Заметушилися міряти кімнату й перебирати речі — синь очей. Фантазія ракетною ринула в простори над запертим у бараки ясирем з України, над містом посеред сніжних рівнин та підкарпатських височин, за сріблом льоду-галоцюку на розіпнутій морозом ріці, над гарячим бурштином зацьвожканих країв неба. На обрії розквітлі сірі й алмазні пасма кришталю у світлоголубій оправі з акварини й темно-блакитних топазів, бузкові зарості аметистів, малинова, жовтогаряча, вже забруднена чорнотою яшма.

Не відомо кого, але хотілося любити. І бути щасливим.

Вздривалися розорані перелоги й добром засіяні обрії.

Згодом Вікторові стало і солодко, і гірко: навпіл. Привиділася Полтава й бабуся. Наче вона радісно захіхікала й поклала чоло йому на плече, притулилася до нього. Біля відчиненого у провулок вікна. Над горою... Бабусині ребра схожі на обтягнуті папером очеретинки іграшкового плянера... А тим часом уже зима... Вже Перемишль.

Вечеряли за столом і на ліжках. Мовчки. Про що було говорити?

А чужина вабила молодь, не тільки лякала. У кімнаті погасили світло. В сутінкові порожнього коридору довго ще стояли довкруги Віктора і Льоки полтавські дівчата, підрутки Зоя і Леся, та киянка з Солом'янки — Віра.

Зоя, справжня красуня з попелястим волоссям, на зріст — дитина. А Леся — дозріла баба з голівкою пташеняти, голого курчати. Віра — суха і довгов'яза. Очі, як черешинки. Вона гордить дурниці, вголос розмальовує веселі й моторошні фантазії. І все це пересипає влучними спостереженнями й розумними думками. Вона захлинається: сміється з себе, знущується над собою, весело засовує голову під важезний ніж й дьоргає, одноразово, шнур гільйотини.

Віктор часто пробуджувався й доводив собі, що він дійсно спав. І що так він за ніч не відпочине. Вві сні Віктор намагався добратися до корінця думки про взаємозв'язок, про чарівну залежність щастя від щедрости. Яка чутливсіть, яка стріла, а не пропорція!

От вечір і пів ночі свічкою горіла в ньому радість тому... що байдужі йому особисто дядьки, тітки, хлопці й дівчата — люди йому все чужі або й гидкі — ще раз лягли спати в чисті ліжка, на свіжі матраци... Споконвіку рідні вони всі, але майже так, як поля й сади, як степ і ліси, як села України й міста. Як речі... Такі далекі? А в роки нещастя, у війну — найперше за них злякався мозок. За ними вихилясом пішло серце.

До тихої гавані над краєм обложеної Німеччини хотілося добратися разом з товариством: три вагони... Хотілося вберегти від каторжних таборів і від повітряних мін кожного з земляків. Звичайно далекі люди стали раптом близькими. Вирвані з ґрунту сім'ї нагадували пучки коріння.

Вірина мати — моложаве обличчя під хусткою, намотаною на шию в кожушкові, насмішкуваті й добрі очі. Батько — зарослий за дорогу рідкою щетиною вилицоватий дядько в куцому шкіряному піджакові, в рясному ґаліфе й зовсім панських білих валянках по коліна, в калошах. Лесина мати була дочці по плечі, а рижуватий батько-орел — на голову вищий від неї. Зою ні на крок не залишав семирічний братик, не спускали з красуні очей голубоока куріпочка-мати й безпотрібно улесливий, понад міру запобігливий батько-слинько.

Парость з пелюшок знайомого народу.

Близькі, як земля, як сорочка.

До світанку Віктор крутився в ліжку й відмахувався від неусвітніх нісенітниць. Разом з тим сам себе уважно спостерігав і безнастанно проміряв глибину та якість сну. Мучився.

Під ранок стало у ліжку саме добре, ні холодно, ні жарко. І він перестав боятися, що з верхньої нари провалиться й впаде на нього Льока.

Прокинувся молодий чоловік пізно. І не міг відразу збагнути, куди це він потрапив, де це він опинився. І що це за люди снідали за столом і, навстоячки, біля залитих сонцем вікон.

4

Від поляків на контрольній будці Віктор довідався про призначений на наступний день величезний транспорт робітників до Німеччини. А перед обідом його прийняв комендант. І на прощання доброзичливо обіцяв до завтрашнього вечора почекаати новин з Гросни або розпоряджень з Берліну. Становище прояснилося цілковито: з наступним транспортом...

Пообіддя в місті. В українській книгарні придбав пакунок книг і познайомився з карооким гімназистиком. Обходив з ним Перемишль, хоч місто уникло справжнього знайомства. — Зала імпресіоністів у музеї — такі вулиці, площі, сквери. Одномаїтна техніка виконання: крізь сніг...

Сніг пішов такий, що Віктор не впізнав ні залізничного мосту за гонами рейок, ні цементових мурів табору й «школи», адміністративного бльоку, з цинковими вікнами-могилами, ні залізної брами з присадкуватою будкою за ґратами.

Сніжинки надґрібком покрили його довгоносу кепку. Оздобили плечі адміральськими погонами. Віктор берігся, боявся рухнути головою: сніжинки відразу атакували його шереха за шерехом, кололи шию галябардами. Вертольотами сідали молодому чоловікові на ніс і губи, залітали у вуха.

Обійшов Перемишль. Не побачив Перемишля.

Сніг взявся заліпити очі заброді, а може — погасити палаючу душу: у людоїда він, Віктор, намагався розбудити людину, а від секретарки добився кімнати на дві ночі й перепустки до міста!

Над усім цим треба подумати «від початку». Може, так тепер доведеться боронити життя родини й земляків: найдрібнішими ланками... Одноразово в мозок кидалися сумніви. Гарувало серце. До чого ж така стежка доведе? Наприкінці такої виткої стежки кущем квітне людська невдячність.

Проте невдячність людська — що на світі гідше від забудькуватості людини в сідлі? ! — відвічна тема... Не час про «сідло»

думати. Адже він, Віктор, на самому порозі... Чого, власне?! Таж дитинство його, юність — вражаюча цілність картини! — були війною серед мирного часу. Символ, «кунстверк», а не життя. Христос у дерев'яній скринці на роздоріжжі, а не доля. Покоління, покоління.

Одна до одної щільно пригинаючи спини, засвітилися перед Віктором косяком викладені дощечки паркету. Шарахнулася навітки тінь у кридорі. Задвиготіли двері. Назустріч вибіг ще стурбований і вже зворушений Льока. Забрав з рук книги.

— А ми... А мама...! А ти дійсно пропав!

У посмішку перетворилося за день задерев'яніле обличчя Зої. Беззвучно засміялася Віра: «Я ж казала. Та Віктор, як Віктор! Нічого не трапилося...» Розчервонівся півник. Так, а ще вазою, дражнили Лесю і Віктор, і Льока.

Мамі й татові Віктор забив памороки відразу: небачені в житті книгарні, галицький юнак-гімназист, Перемишль.

Цілий вечір марилося Полтава. Провулок через провалля, будень у тихому мешканні, школа. Наче міст над пеклом, — родина. Тут він навчився нюхом чути настрої людей і, як газету, читати мову їхніх уст і очей. Звик розраховувати виключно на симпатію таємних спільників у життєвій боротьбі. Довкола океан крові. І ні тобі острівця закону, права!

Судження про людей підтверджували події. У ранній юності у нього виринала думка про... власну непомилність. Навіть нашвидку зроблених заключень і блискавичних здогадок. Здавалося, що досить йому зиркнути на «фрагмент постаті», на перехожого на вулиці, на жінку в вікні, вздріти плече або спину, ногу людини, щоб зфантазувати гідний подиву портрет і дуже ймовірний життєпис вперше баченої особи.

Віктор з однаковим інтересом спостерігав і любих йому товаришів-студентів, і старого професора латиніста на шпичках карикатурних ніжок, і сусідів у трамваї, у бібліотеці, на дніпровському пляжі. Часом він довго слідував за перехожими на вулиці і в парках, — аж доки не засіяють самоцвітами фокуси оригінального портрету. Він свідомо штовхав себе в бік перебільшень і переборщень. Спостерігав народження й смерть безсумнівно комічних і дивних вигадок і мрій.

По псах-улюбленцях можна розпізнати характер господаря, — річ безсумнівна... Віктор посміхнувся й відчинив двері. У Вольфа, сіро-чорного собацори з людськими бровами, ведмеже головище, точно, як у коменданта... Проте новоспечена теорія потребувала додаткових студій: не тільки масивний, а й довгастий писок Вольфа споріднений був і з рисами секретарки. Може обоє вони любили пса!

Вольф побоявся прозівати останню нагоду, кинувся на Віктора з-за столу. Я закричала на вовкулаку пані, як розгнівав-

ся й довго потім не міг зручно всістися в кріслі комендант.

Вольф совався по підлозі, намагався непомітно підлізти до чужака й поглядав на нього брунатно-чорними очима цілком відверто.

Відверто сказав правду комендант. Тільки постукав олівцем об писемні причандали на столі.

Секретарка на прощання глянула на бурлаку. Ворухнулися пелюстки її обличчя. І раптом зів'яли, обпали. До білих і жовтих паперів кинулися рожеві пальці й щіткою наструнчені брови.

*

Кімнату, тепло, затишок люди залишили без роздуми й жалю. Увага кожного з них чорними бризками приснула на сіре полотно близького прийдешнього. Де опинимся через день, два, три? !

Надії звітрилися помалу, проте доценту. Сліду не залишили. А треба йти. Звичайно, вперед . . .

Тяжко протупотіли чоботи й черевики. Наче не коридором, не сходами, а каменем. Збентежила синя ніч на подвір'ї. І озброєна сторожа біля дверей. Жовніри допалювали цигарки.

На розчищений сніг стали шерегою картонові чамайдани, дерев'яні скриньки з дебелими ручками, корзини на цинкових засовах. Бухнули на землю лантухи і в'їдливі наплечники. На сніг, на кригу й камінь.

5

Кам'янець-Подільський залишився в пам'яті вінцем з соняшних галявин і синіх та білесих просвітів алей у лісі на гранітних мурах над Смотричем. Горіхові сади поміж білими особняками. Блискучі плеса пахучих трав і кущів у розсадникові на горбах неподалік Руських фільварків.

З височини посеєрд Нового Пляну, крізь ущелину між парками, — Старе Місто на круглій скелі півостровом. Стамбул за висадженням у повітря мостом. Малюнок, радше герб, Нарбута «Середньовічне місто» . . . У гірляндах дубового листа будівлі-мерці з дірками-вікнами, колони посеред глинищ, закрути доріг і вулиць над бур'янами, риб'ячий кістяк вигорілих площ. — Помпеї.

Над турецько-італійським руймовищем — вікопомна фортеця з пеньками-вежами. Схожі башти і на допотопні вулики. Костьол — барокко? рококо? — під мінаретом . . .

Війни України, війни Польщі й Туреччини. Молдава . . . Назва кожної башти Турецької фортеці звучить як заголовок роману: Над криницею, Кармельюкова, Рожанка, Комендантська, Лянцкеронська. А Чорна вежа — з проїздом до міста у вузькій при-

будові під косим дахом! Турецький міст, з визубнями, як османський киджал. Польська брама.

Місто розбите. — Руїна стерчить у небеса. Знову мовчать люди: каміння говорить, голосить трава, хитають головами бур'яни.

6

Тендітна і, клен восени, ясноволоса Льотта стояла посеред османського мосту, вузького, з широкими гирлами обабіч, над Смотричем. Як підліток, дівча. Тільки рука на ґратах — випещеної жінки. Її браслет ладен покотитися в накрайний шинами коліс цементовий пил або плигнути з пішохода в воду. Рубін на ніжному пальчикові. Нагнула голову винувато. Віктор, з плащем на плечі, зігнувся в три погібелі: лікті на поруччі, голова в долонях. Нарешті випростався і засміявся.

— Кортить плюнути, як у дитинстві. От цікаво, як полетить плювок, закрутиться на воді. Течію видно.

— Досліди, одним словом. Пізнання природи світу! Ха-ха-ха!!!

Зблизька фортеця... на землі. Під небом... За мурами — кам'яне й піщане подвір'я. Запустіння. Вдвох оглянули й каземат Кармалюка. Ланцюги на руки й на ноги... А в обід, біля дверей ксьондза, зустріли Лїду, дівчину з фірми Гросна, і її товарища — нареченого? — Анатолія. Він інженер, нафтовик. Тепер шофер. З Києва. Чекали ключа.

Віктор коротко познайомив:

— Фрау Шарльотте Дітц. Лїда...

— Лїда Панченко, — допомогла дівчина.

Анатолія він побачив уперше. Лїду — вдруге. Проте катедру оглянули разом. І схожими на грифель східцями піднялися на мінарет. Лїда розуміла, в чітко обмеженому обсязі метко й говорила, по-німецькому. Анатолій тримався Віктора, на Льотту поглядав з прихованою цікавістю. Майже питав, мовчки посміхаючись, що воно за птиця така. Думав напевне, що Віктор не оббереться нещаст'я... Як так, що не боїться? Адже знає про німецькі закони!

Про все це Віктор і сам себе питав. Лякав себе. А страху не було. Біло на душі, як після пороші в полі.

З вершка мінарету Кам'янець здався наверх повішеною картиною. В нерішучості зупинилася каруселя дахів. Паси гранітового урвища були в такому разі почорнілими від віку прапорцями. А ще схожими були на металеві стьожки під картинами. Від річки рибалкам залишилися дзеркальні озерець. Через поля в лощину за Руськими Фільварками крався старий ліс. За парками потойбіч Смотрича аулом білів центр міста.

Віктор залишив Толю напризволяще, підійшов до Льотти впритул. І сказав байдуже:

— Бачиш, там он тимчасовий міст! Пам'ятаєш? ! На пагорки скаче Підзамче. А он зідралася на стіл, вибралася з яру дорога на Оринін...

Льотта зашарілася. Посмішка порвала греблі й затопила і губи й щоки. Мов з-під точила, сипнули з очей іскри.

Жаль стало, що вони в товаристві. Чи може так ліпше?

Віктор перехопив її думки. Пожартував:

— Стань навшпиньки. Верхи оринського лісу виглядають.

Льотту драгував веснякуватий мопс, присадистий, підстрижений йоржиком. З рукою вантажника. Мимоволі звертала на себе увагу Ліда: зовсім дитячі, ніжнорожеві щоки, совині, під циркуль, світлі очі, великі зуби в западливому, гострому, навіть різкому роті. В калиновому, багрянному. На вузькому чолі «спилані роги»: відблиски. Несподівано тонкі руки й ноги. — В цілому дівчина налита соком до крайньої межі й костиста.

Ясно було, що фройляйн Панченко не тільки людина кмітлива й западаста, що вона рішуча і напевне безоглядна.

У несподівану мить Льотта глянула на Ліду Панченко. Молода киянка потонула у своїх міркуваннях про щось непомірно складне й сумне, може — трагічне. Вона навіть не думала, а розплутувала вузлики дивних почуттів або передчуттів.

Дівчина не встигла перетасувати карти й заховатися: довго дивилася на тендітну білявку несподівано холодно й вороже. А коли Лідині очі — тим часом проминуло рівно тисячоліття! — потепліли, губи ожили, було вже пізно. Впрост налякана, Льотта відвернулася до Віктора. До Віктора шарахнулася золота жіноча рука.

Тепер Льотта не могла вже мріяти й посміхатися власним мріям. Надовго треба було заховати пам'ять про побачення з Віктором над містом, про поцілунок, про ласки на мінареті. Страх за життя, антипатія до Анатолія... інженера. Тріпотіння, протест, буря.

У своєму бюрі з вікнами на провінційну вулицю, за два бльоки від Шевченківської, від парку над Смотричем, вона думала про Ліду й Віктора. Думала щодня. Бракувало певности, що Ліда назавжди зникла з її виднокола. Ні, точніше, зовсім точно: з Вікторового життя. Сердило, що Ліда й Віктор — земляки. Близькі один одному від народження: їх єднає батьківщина.

І може так бути, що Віктор такий рідний, дорогий, тоді як Ліда і її приятель безоглядно чужі, дійсно — ворожі... Від згадки про них у грудях прокидалася й неугавно розросталася жорстокість.

Льотта зраділа, що на думку прийшла згадка про гуляння лі-

сом у той вечір, — дійшли аж до Руських фільварків, про прощання з Лідою й Анатолієм в брамі Турецької фортеці.

На мінареті, захоплений Кам'янцем і досяжними оку обрізками Поділля на овиді, Віктор не підозривав про тихий поєдинок жінок. Він не співставляв стриманої у вияві себе Льотти й, подібно до повені, бездумної Ліди. Віктор любив Льотту. Проте Ліда йому теж подобалася: як би могло все бути гарне на Замлі! . .

Їй пасувало це ім'я. Всі в житті зустрінуті Лідії будуть, це вже ясно, нагадувати йому кам'янець-подільську киянку. — Свіжа, свіжа. І як вітрило. Настроява і швидка. Не Лідія, а лідид — порох, динаміт.

Анатолій встиг показати йому свіжий шрам на правій руці: простріл.

— Білоруський фронт, Смоленщина.

— Вони, — Анатолій кивнув на Льотту. — Делікатно прострешили. А то б стік кров'ю! Тепер виходить, що до них вгості поїдемо. Бже! Боже!

Ліда попрощалася перша. Відверто поспішала залишитися з Толею насамоті, прагнула виговоритися. Злити свою лють. Одначе збрала досить сили, щоб посміхнутися до німкені й подякувати за товариство.

— Дуже приємно було . . . — не договорила. На Віктора не глянула. Ні, вороже зиркнула.

Льотта, у своїй грубошерстій спідниці від дорожнього вбрання, піджак її давно вилежувався на Вікторовому плечі, і в білій блюзі з коротким рукавчиком, загорілася, спалахнула від щастя: позбутися такого товариства! Такого тягара! І сонце ще в місті, над чорним парком! Ще день! . .

Зразу Віктор наче рвонувся за земляками. Збентежився. Та швидко забув про все на світі. Крім Льоттиних губ. Вони, то суворі й різкі, то рабські, скромні, то безстрашні й вимогливі. Крім римського дзюба. Його Віктор обвів пальцем, наче вказівкою півострів Азії — Європу. Крім зеленого вогню очей. Своєю рішучістю він перетоплював метал. Крім любовно розчісаного й зведеного до спільного знаменника на потилиці жовтого волосся. Що за жіночість у ньому, прещедра й потайна! Крім владних ручок, білорожевих пальчиків, лаком підкреслених, трикутниками нарізаних нігтів. Крім Льотти.

Почуття, як стовп машкари над головою, роїлися над Віктором. А мозок сортував думки й враження для ревнивої книжечки, для синього записника. І над Смотричем, і на Руських фільварках. Вона ломила проміння подільських днів. Їй було діло до Вікторового дитинства і до юнацьких літ, до українських доріг і снігів, до Вікторового суму і надій, до чорного вороння на душі, до вчора, до сьогодні й до завтра ще юного . . . молодого чоловіка. —

7

Вечірній час. А тут уже ніч. Над білим табором у Перемишлі. Чорна, синя муть. У тіні під важким дахом над цементом перону промайнула зграя нікльових ліхтарів на м'язах рукавів. На щоглах посеред залізних полів червоні й сині сигнальні вогні. Протяг, одностайний вітер здіймає сніжні буранці, білий пил. Парові гриби.

У темноті раз-по-раз пішли цокотати вагони. Уже годину й другу сердився виставлений за будку підстаркуватий і такий напомажений паротяг. Погрожував залишити здобич зі Сходу на лініях і чмихнути на Краків.

У пам'яті випаляються бадьорі кашкети й спини в чорних шинелях залізничників, штани в солдатські чоботи й гвинтівки напoxваті.

Ясно: в дорозі не відірватися від транспорту. Проте на півгодини радісно стало від удачі — причепити Вікторові вагони останніми. Як обіцяли на станції. Та не встигли люди зібратися на Гімалаї, як гуртом, наче горшки з п'ятрини, посипалися на клунки й скрині, попід двері. Віктор знайшов свою кепку й вискочив на перон. Як мирно балакали перед вагоном п'ятеро залізничників. А трое крєктали й стиха лаялися на буферах. В останню годину перебування в Перемишлі, до Вікторових вагонів причепили от такий хвіст, без краю, без кінця. Під брилу ночі за табором. «Саме серединка ешельона, — подумав. Збрєхали. От так Перемишль!»

Рушили напрочуд тихо, крадькома. А може ж назавжди з України. Раз або двічі ввижалося, що потяг зупиняється... Ось піде заднім ходом до станції. Здавалося, що це маневрування. Проте вагони вже знали: стугоніли, рипіли й жалібно-жалібно постукували. Крізь обережно прочинені двері вантажного вагона видно було, як радіошрифтами поблискували й корчилися колії, як назустріч вибігали божевільні будки, маяки й потяги без голів, як на команду «струнко!» схоплювалися статечні залізні стовпи, як гралися натягнуті канатом ряди гнучих арок. Каруселею пішли перед носом потяга підміські будови, вулички й сади. Перемишль звівся на лікті, глянув на річку й мости, звернувся по собачому й заплющив очі.

— Причиніть двері! Холод...

Віктор у пітьмі добрався до свого кутка у «спальному вагоні». На скрині з салом і тютюном, здається, на лантух з картоплею. Мішок цибулі в головах. Тепер людям не докучав страх, що Віктор доवेशтається на станції до того, що завтра на ранок усі вони опиняться серед Німеччини без нього. Тато лежав, як неприємний. Мучився. Раптом починав тяжко дихати. Льока тягав свою лахманину з ніг на голову, з голови на ноги. Мама не

думала про сон. Часом відвертала погляд, а так все говорила з сином без слів. Згідні були: одиссея щойно починається. Це вступ. Пролог.

Часом Віктор напевне засинав, бо думка його раптом місяцем вставала над Кам'янцем-Подільським і над Перемишлем. Ось гуркоче міст. Розкішним снігом укрита ріка. Місцями вітер розкрив її, фалди снігу закинув на берег. Голошкі поблискує тьмяно. Зрідка на ньому, як на Орчиківі, на Ворсклі, — білі плями: кіт. Шасть, шасть — гілка тіні на дзеркалі Сяну. Трава над білим яром. А хмари пішли навпоперек, полями і понад лісом. Поруч з зимою, — осінь над Смотричем. І строга постать тендітної жінки серед листопаду. Не бездумна і не вперта. Всерозуміння.

Посеред грудня секретарка Тютюнової контори Женя передрукувала Вікторову посвідку, десять рядків. Постукала у двері й глянула: фрау Льотта й Віктор мовчки стояли біля вікна в садок. Ще близькі і вже далекі.

Папірець Льотта підписала, подала.

— Не маємо вже часу?!

Віктор кивнув головою: нема!

— Пам'ятаєш мою адресу? Батьків. Мюнхен...

— Віденмайер... Мешкання «наспроти Рільке...»

Льотта не прийняла жарту-двобою.

— Може бути також Бад Тельц.

— На Ізарі. Знаю. Отже: Дітц, Тельц!

На цей раз Льотта заіскрилася. Блиснуло жовте волосся, гартом зайшлися очі. З рожевих піхов ножами вилізли руки, пальці лягли поміж пальці. Хруснули.

Подала руку так: з-піднизу й плисом. Наче просила... А Віктор — просто й міцно. Тоді Льотта обняла його голову, плечі.

На спину посипалися коси. Шпильки й гребінь на підлогу. Зімняв.

Віктор вийшов через кухню. Глибоким снігом обійшов — бачила — дім з банями. Двором. З ганку, доріжку розчищено було до сараю з дровами, — плигонув у сніг, побрів, як водою, до хвіртки за кущами. Зник.

Вдома, десять хвилин ходу від контори, не турбувалися вже, а панікували: автомобіль з «Гросни» не прийшов, Льока побіг до знайомого дядька на Руські фільварки чи навіть на Підзамче. Щоб відвіз лахи на станцію саньми. А Віктор, у такий час, — кавалер! — у Льотти!..

*

Уві сні Віктор прислухався: потяг безсумнівно сповільнював рух і постукував дивно обережно, боязко. Навіть безнадійно, прощально. Очі глянули в вагон: розгромлений гарматними табір... Нашорошилися вуха. З'явилася думка: станція Мисловітц? ! Новий кордон Німеччини? !

Рука простяглася до брата.

— Так, стоїмо, — відповів Льока. І чи посміхнувся, чи солодко позіхнув. Про безумний замір залишити вагон здогадався тільки тоді, як брат устав з логовища й спустився з гір до дверей.

Стояли за десять кроків від дерев'яних східців на широку цементову плятформу. Сумнівів у Віктора не було: сплигнув на землю. Помітив тільки, як у вагон водоспадом ринуло повітря. Ішов цілком бездумно. Хоч знав: на двобій. На безнадійний. Спроба.

Залізничник біля дверей порожньої залі підтвердив передчуття:

— Jawohl, Myslowitz!

На годиннику у станційній залі — друга. Рівно друга.

«Які вони зловісні, від дванадцятої до світанку, — подумав Віктор, — час розправ, страт. Час смерти!.. Як і в Перемишлі, так і в Мисловицях... Надто велике діло...»

Прислухаючись до розтравленого серця, міркуючи про безсумнівну невдачу, Віктор майже жалів сам себе. Ось предстане він перед байдужим залізничником в елегантній уніформі. Навіть — звичка? — не заспанним, з — отаке сміховище! — сповненим серцем...

Віктор вийняв з кишені пальта цигарки, попросив у зустрічних чобіт вогню. Чоботи зупинилися. Засвітився сірник.

Не дивлячись в обличчя офіцера, молодий чоловік запропонував:

— Спробуйте. Велика рідкість: Арабія.

— Арабія? Звідки ж вони у вас?

— З України.

Потім Віктор ще раз прокинувся. Але не міг здогадатися, в яких чинах був його співбесідник і який на ньому однострій.

Запам'яталося лице спортсмена у піднятому колом ковнірі. Рожева, червона брила, на ній холодні озерця очей.

Можливо, що розстібнуту шинелю, Вікторова чуприна їй по плечі, здивувало людське тепло, людська дружба, простота...

— Отакі справи! — підсумував Віктора незнайомий. І зразу додав упевнено, не без пристрасти в голосі, що спробує в цьому ділі допомогти.

— Ідем!

Черговому на станції офіцер байдуже заявив, що треба відчепити від берлінського ешелюну три вагони з людьми фірми «Гросна». І щоб вагони пішли з пасажирським за призначенням негайно.

— Хібащо на вашу відповідальність.

— Звичайно.

*

У Віктора народилася думка, і він її не приховав від військового, про подяку. Але як можна подякувати? Чим?

Разом посміялися. Навть захвилювалися, порожевіли.

— Розумію, розумію! — посміхнувся німець. Засміявся. — Дуже дякувати немає за що. Ось напруть люду до Німеччини, ніяк розминутися буде.

— Сам люд напре! А хто ви, власне?..

— Навіщо вам знати! Я радий... Приємна нагода!..

Ясно було: дякувати треба було зовсім просто. Без пересади. Так само, як і допомогати людям, як рятувати. Не помітна окові амеба «дякую»... та може раптом стати горою. Не відомо, як вивовити...

Попрощалися по-людському. За офіцером шарахнулися — як не повилітали? — скляні двері. Назавжди відвернулося задоволене — собою? іграшкою? — кам'яне обличчя. Напнули ковнір руки.

8

Льокине терпіння тріснуло, наче мотузка. Він відсунув — з яким наміром? — двері... У рівень з його ногами — Вікторова голова й плечі, знята догори рука: зібрався стукнути... Щасливий, бо раптом зник страх, що ешельон поїде на Берлін без брата, Льока присів і простягнув руку в ніч. А Віктор замахає руками, заморгав, кивнув головою: злазь, голубчику, на землю! Злазь!!!

Не могли вирішити, чи будити людей, чи казати людям. Чи все це мара, сон? Що це? ! Чудо в Мисловицях? !! А може, прокинуться у своїх берлогах, по-серед Німеччини? ..

У дверях з'явилися обмотані платками «кам'яні баби»: Зоя і Віра. Злізли з вагона. Віра замовкла. Зімліла. Не повірила, що діло пройде «гладко». Зоя зняла бучу. Кинулася в вагон. Побудила людей.

— Із-за Лисенків усі чисто пропали! Їхати прямо в Берлін! Інакше всі потрапимо до концентрака! Ні, ні! Який жах!.. Не поїду!..

Зоя запропонувала гуртом іти на станцію або розшукати транспортфюрера. Вона все перекладає без Віктора. Усе з'ясує. Батько її вагався. Мовчала мати. Віра несподівано увірувала, що Віктор ще сьогодні доведе людей до Грюнбергу.

*

О постій прибули до Грюнбергу.

У Мисловицях Лисенки слухали й мовчали. Потім за вагонами прискочив запінений паротяг. Сніг на тендері. Причепив вагони до пасажирського на Катовиці-Бельско.

*

Віктор прокинувся відразу й засвітив сірника.

— Невже? Невже прибули?!

Прочинив двері: каламутна ніч. Хуртовина ущухла щойно перед світом. Запасна лінія перед старою огороженою. Попід парканом — Альпи. Далі — поле. Праворуч за ним німецькі будиночки на тлі бору. Ліворуч — флігелі і, баштою, недогарок винокурні або цукроварні. — «Гросна!»

Сплигнув на землю. А воно замет: по пояс.

Відігрівалися на станції. Віктора дідько дьоргнув телефонувати директорові фабрики Людвігові Шраммові. Вияснилося, що йому, Вікторові, треба найпершим потягом виїхати до Катовиць й дістати для табору матраци, ковдри й білизну, що тільки вчора прибула головна партія робітників, — носило їх у Берлін і навіть до Відня...

— Фройляйн Ліда, — закінчив директор, — я телефоную їй до готелю, зараз приготує вам папери й гроші. Одним словом... так, так, я радий, звичайно! Голіться. Я зараз буду на станції. Про все розповів вам. І поснідаємо.

*

— Льока! Льокочка! — на всю станцію загорлала Ліда. — А ми щойно вчора добралися. Через Берлін і Відень, уяви собі! Ледве не погостювали в Дахав. Анатоля забрала Ельгін до Ляйпцігу. Там плянують, замість розбитої, нову фабрику. А тут він шофер... Він погодився... Я? Я маю для вас кімнату. Для себе? Для себе теж.

Льока вийняв з кишені хусточку. Ліда розреготалася, впала на дебелющу станційну лаву.

У конторі «Гросни» прищепився жарт, Льокина вигадка, — якщо цілуватися, то через хусточку. Гігієна перш за все.

Зоя, як щаслива дурепа на заручинах, до безтями обрадувана подіями останньої ночі Віра, приємно схвильована Леся — побігли з Лідою на фабрику. Навпростець, через колії.

Учора тут була стежка. Сьогодні, лінія за лінією, білі гори. Потонути можна.

Віктор допив чай навстоячки й вискочив з залі, як навіжений. Добре, що не плигав через столи. За ним кинулася на перон Ліда. Жаль стало: щойно приїхав і вже в дорогу, вже справи!

Родина залишилася під кахельною грубою за столом. У станційному ресторані. Мати й батько бачили, як молодик, у запалі, вискочив гарячим, з залі. Льока теж не попрощався з братом. Разом з Лідою спостерігав, як Віктор на ходу вчепився за двері купе, як двері відчинилися. Ледве не впав під потяг. Під миршавенький вагон з дверима переділів на спільний підніжок. Кролярська фарма, курятник на колесах, колгосп!

На жовтих лавах вагона — польські селяни.

«Шльонська» мова. Німецька імперія.

Люди в поїзді були відміною знаної породи. А про Шлезьк можна було думати, як про Україну без ланових, без революції, без колгоспу.

Шлезьк стоїть на власних колесах, хоч знову причеплений до Німеччини.

Мікрокосмос Європи. Фляндрія чи що. В очі кинулися ви-ставлені на вулицю цинкові бідони молока. І... церкви на в-порядкованих зимою горбах, за чорними живоплотами, в чорних саках посадок, собори над дахами дрібних і могутніх міст.

Позбавлений досвіду з голодом, масовим виселенням на сибір-ський хліб, здесяткуванням, народ тут споконвіку підкорений твердому законуві, гордий своєю господарською незалежністю, власністю.

Такі густі вруна людської гідности! Навіть — навпіл з наївні-стю. І чистотою: стебло до стебла. Порядність, звичайна, без лу-кавого мудрування. Україна, порівняно, — божевільня. Мертвий ліс над ставками гною та отрут.

Заради збереження маєтку, в надії на спасіння, люди Шлезь-ку стали паперовими німцями й потрапили на фронти світової війни: Африка, Норвегія, Україна, Греччина...

*

До Грюнбергу Віктор повернувся вечірніми потягами. З Ка-товиць виїхав завидна. Перенаселена рівнина, і надто промисло-ва, нагадала подорожжі між Києвом і Полтавою. Не треба було тільки приглядатися до вагону й докільля за вікном.

У душу запала мирна станція. Схожий на поміщицьке гніздо жовтий будинок над зібраними в блискавки сонцями, конов'язь за ребригим парканом, крило гарно й солідно поставленого мі-ста, вже напівсільська площа-гайдарня на околиці й насипана для хмари дітлахів на санях і на лижвах гора на ній. Сонце поміж димарями. Поволі сутеніла земля.

До сліз солодко стало. Гірко аж до зеренця радости.

... Полтава, Бистрівський провулок сідлом, недільні ранки й вечори посеред зими. Навіть Сонгород виринув: гола гора біля собору, перевернута до річки, на Поділ. Захотілося додому. До справжнього й свого. Згодом вияснилося, — в дитинство. У минуле.

Бо в майбутнє оце він, Віктор, мчить, поспішає. До Грюн-бергу...

Закрити б лице руками, заплакати!

Вдруге за добу: Білітц, Бельско, здається... Вийшов на за-темнену площу, глянув на висотні будови на привокзальному бульварі в мряці, сніговях: нічний Харків? !

Зразу повернувся на станцію. Чекав потяга рівно годину. Думав і сам спостерігав свою думку, як нерівномірно розчіплювалася мішанина почуттів, маса спогадів, камінці зауваг і цемент міркувань. Широким потоком все це текло на Україну, а про події останніх днів і годин торочив ледь помітний, нечутний зблизька струмок. Гомінким він, напевне, стане здалеку... Минулої ночі тут стояли мої вагони, котили нас цими коліями...

Одноразово Віктор і нищив справді зайві і дрібничкові почуття і думки: як добре, що непомітно тоне в «життєвому морі» пакувальний матеріал подій! Навіщо пасажирам уявляти собі небачених кочегарів, залізничників? Навіщо залізничникам знати про долю біженців у скотячих вагонах? ! І який дідько дьоргає Віктора уявляти собі, вигадувати і розмальовувати саме оцей хмиз подій, мишачу суєту життя!

Оці копірсаання в душі, дивне мірвання обставин і прикмет, вслухування в передчуття, приглядання до гри відтінків настрою! Мальовила на півсвіту, після раптового спрощення... та безконечне ускладнювання завдань!..

*

Ніч у Грюнберзі чорна й нашорошена. Хмарки почіплялися за дерева й дахи. Зрідка пролітали дами-сніжинки. Занадто самотні, щоб поховати вибоїни перед червоною станцією з солідними вікнами і сліди взуття на півколах пішоходів попід живоплотом і навпростець через круглу площу.

9

Незнайоме містечко вночі: на темному тлі та чорні поповзні. Деревя, дахи, стріхи над залізницею. Вулиця попід міст. Посеред жостви навіпіл зі снігом — стежка криги.

Три пасажири випередили Віктора. Пробігли, не оглядаючись, залею-коридором. Тільки двері позіхнули й раптом притихли.

Віктор посміхнувся. Міг би й розреготатися. Ніде ні душі. Зник навіть старий залізничник з контрольних дверей. Єдина підмога в таку мить — цигарка.

По дорозі до вихідних дверей, заманулося глянути на містечко, запримітив у віконечку каси руку, почув, як запурхали по склу пальці.

— Herr Wiktor!

Як у гніздо, як у дупло, Віктор просунув руку до руки, до рук.

До віконця прилягло чорняве обличчя. Копія Люби Левінсон. Полтава!

— Почекайте, я зараз! — і вона випхала, сміючись, його руку геть, замкнула дверцята.

- Ви з Росії? — запитала відразу.
— З України.
— А я чешка! Як добре... Вас ніхто не чекає! ?
— Ніхто на світі!..

Дівчина розреготалася, засіяла.

— Так от. На вас чекають у ресторані. В готелі. Поспішайте. Я вам розкажу...

Віктор перегордив дорогу Божені: ні кроку!

— Розкажіть тут. Надврі, — сказав по-українському, — дю-дя! Дивись, гола на мороз!

— Я не гола, — зарепетувала дівчина, — я...

Віктор прогрозив затулити їй рота долонею. Зчинилася весела бійка. Лягнув поцілунок.

Дорога проста. Але містечко чуже, а надворі ніч: бракувало певности. Зате смиренність була чернеча. І зворушливо щира скромність. Ні душі на вулиці, ні свічки у вікні.

Від станції пройшов кварталчик повз двоповерхові будинки з численними під'їздами і ганками. Це головна вулиця. Звернув праворуч і лівим боком, то понад ґратами парканів, понад тинами, то попід мурами, обігнув округлий ріг. А далі, дійсно, місток. Отже йти прямо...

Віктор проминув обтесаний носик триповерхової будови, вийшов на міську площу: довелося повертати назад.

Двері піддалися ті, що з провулка, з садка. У кімнаті сутінок. Сидіння стільців на столах, задрані до стелі ніжки. Людей обмаль і в головній залі. Тьмяно. Ніч.

П'ять кроків перед ним, від краю сходів, уже тримаючись за поруччя, приглядалася до залі Ліда Панченко. Напружена, занепокоєна, сердита. З чайником у руці. Йшла напевне з кухні.

— Гей, Лідій, — враз вигадав назвисько Віктор.

Водянисті, в зелених розводах — чи зелені, розбавлені водою? — очі, рожеві щоки, білі зубища, багрові вуста... ринулися на молодого чоловіка потоками, рікою. Як листя зашелестіло серед тиші, — слова. Рідні. В долоню хірургічним струментом вп'ялася довжелезна рука.

— Я зараз, зачекай! — по-дитячому бездумно «тикнула» дівчина. Цілком природно для земляків: у запалі, на чужині.

На площадці сходів Віктор узяв Лїдину руку в руку, наче відібрав свою цяцьку, свою власність. У закапелкові коридору біля останніх дверей, — напівжартома перегордив дівчині дорогу... А Ліда вільною рукою несподівано обняла героя попід плечі. Біляву скроню поклала на його щоку. Віктор, наче з острахом, обняв її обережно... Щоб не розбудити? Не розбити?... І поцілував у губи. Посміхаючись, у ніс.

— Двічі цілую: вперше й востаннє! Унікаю гарних жінок...

Від несподіванки Ліда ледве не кинула чайник на вишневий

килим: кинулася довести, що поцілує. Але Віктор, не довго думаючи, по-джентелменськи широко розчинив двері. Мить і вони стояли вже перед худенькою і блідою бабусею з білими буклями, червоні, збуджені, задоволені.

Аліса Оттівна здогадалася про події перед дверима. Як вона підморгнула молодому чоловікові, як проховала розвеселу посмішку! Голос у неї гучний, сміх розкотистий, простацький. Баба Аліса безнастанно спиняла себе, щоб не поколупатися у своєму широколистому носі. І насмішувато гладила його так, як бородачі пишну бороду.

У кімнаті було їй жарко. Вона щулила свої кругленькі очі, рижі в чорних плямочках, і покотилася прочинити вікно. Типова німецька бабуся з України: їй миле було все українське. Шкварила по-українському, смакуючи «жанр», по-російському буденно, по-німецькому — на високих регістрах.

— Бачте, Вікторе, я крива на ліву, а кортить обігати крамниці, обнюхати. І на гору б зібралася. Ліда каже, що ліс над самим містом, що містечко над Вислою... А де ви, між іншим, поселилися? У нашому готелі?

— Та не знаю, власне, де я поселився... Не знаю, чи взагалі вже поселився!

— Віктор повернувся з відрядження. З Катовиць, — нічого не знає...

*

У ресторані було порожньо: літня пара за столиком біля прилавка господарів, самотній читач газет під дерев'яною стіною. Ліда годувала Віктора за столом біля вікна. За кроснами зелених штор цвіли на шибках білі троянди. Найзатишніший куточок залі-гайдарні.

Людей з обох транспортів приміщено в спортовій залі якогось клубу над Вислою. Шукати приватні мешкання дійсно дозволено всім. Так домовлено з головою міста, приятелем Якобі. Тим часом половина ліжок стоїть без матраців, без білизни. Стільки ж бракує і ковдр.

Вікторовій родині Ліда відступила знайдену для неї фірмою кімнату, п'ять хвилин ходу від фабрики. П'ять або сім. О дев'ятій ранку Льока збігав за паном Гаєком — тут вона скорчилася від сміху й прилягла до квадратного столика одностілька! — по сани.

— Уявіть собі картину: кобила-доходяга з одного боку дилля... друга тварюка на фронті, кучер чудасія, не відомо, чи сповна розуму, а за саньми Лисенки роудиною, ціла процесія, плюс Льокин жарт, «додаткова вартість» власною персоною...

Ліда показала, ткнула себе пальцем у груди. Йшли, виявляється, всі розлючені, кричали й розмахували руками. Перед вокзалом Федорченко, Вірин батько, влаштував скандал: відштов-

хнув Лисенка-батька від саней і скинув у сніг чемодани... Заманулося перехопити кімнату!

Ліда продемонструвала, як Льока, мати, Ліда й батько вилетіли з ресторану на станції.

— Ах ти ж, нахаба! Ах, ти! Я тебе провчу! — галасувала Ліда.

Люди стояли на площі мовчки. Всі до одного безмірно заздрили, до безтями, Лисенкам. Усім хотілося до кореня зруйнувати, з коренем вирвати їхнє «благополуччя»: знайшлися пани! Разом з тим усіх обрадувала й осічка Федорченка. Горлохват, хамура, хамло!

— Приємно з такими людьми мати справу, — сказав Віктор подаючи Ліді пальто. Чорненьке з оксамитом на ковнірі й на вилозі рукавів.

— Як Федорченко? — і Ліда дозволила кавалерові зав'язати плетену хустку їй довкола шиї.

— Як Федорченко. Наперед відомо і добрий і злий порух розуму й душі, а однаково обурення переливає через вінця... Ладно нашому люду... що хотіти, те робити! Не люблять тільки, як по храпах б'ють. А так нічого більше не страшить.

На вулиці Ліда сама взяла Віктора під руку.

Пішли знайомою вулицею. Тільки назад. За квартал перед «Хрещатиком», насупроти брунатного амбару, власне, всадженого глибоко в землю куба зерноховища, Ліда показала на сіренький будиночок, майже віллу, на вікна другого поверху:

— Маю ордер на цю кімнату. Спільна з господинею кухня. Бабуся полька, як зінське щеня. Розмовляє виключно по-польському. А може гарна жінка! ?

Вікторів дім, жовтий з білим, присадкуватий, не тільки селянський, а навіть фортечний. За цинковою сіткою в людський зріст. На рідко забудованій вулиці, швидше — дорозі. Насупроти переїзду через залізницю. Гони далі чорнів ліс: високі, самотні дерева. Від міста й ззаду, видно, — луки. За ними, все здавалося синім і чорним, — горби, височина, дуби.

— На горах цвинтар і дуби, дійсно! — підтвердила здогад Ліда.

Відчинити вибіг до селянських сіней, низьких і кремезних, Льока. За другими дверима, в теплому коридорі, Ліда зняла каші й платок.

Прогостювала півгодини. Випили склянку молока.

Два розлогі, жовті ліжка, тяжка сільська шафа, столик і лямпа. Три стільці. Гарячий простінок зеленого кахлю: дверцята з коридору.

Вікно, відразу розказали Вікторові, на помережане цинковим парканом поле. Видно розставлену за залізницею зелену викройку борів.

Зраділи, що повернувся Віктор, що зайшла Ліда. Що події останньої доби не зачепили земної осі, не перевернули плянети дотри дном.

X

10

Вікторів Горішній Шлезьк — розлогий альбом. Намацані пальцем, в задумі підняті з належаного місця, настовбурчені й згодом зложені один одному на плече аркуші фотографій, картин. Білило і розмай барв. Поверхи ліній: так вигнулися рівнини, так знялися моріжки й горби. У ясну погоду емальовими тріщинами відгородилися від соняшного тла гори. Цвіль плямками, фіолет, розріджена блакить пасмами над лісами.

У березні, у квітні Вікторів потяг щогодини прошивав гігантський том графіки для «Шлезької землі», «Сільської бібліотеки» або «Руху селянина»: масні латки розораної високорівні на обрії, бики в ярмах, плуги, рало, сівач. Над ними живий м'яч і бризки сонця променями, арфою.

Превеликий вибір і міських магістралей та романтичних за-капелків. Брунатні, аж вишневі, й чорні будови на подібних до площ бульварах Катовиць; царство Ганзи нагадує лук німецьких кам'яниць над лускою бельського базару; модерний готель, цемент і скло, «Германія» перед дворцем у Тешені. В столиці середньовічного Шлезьку вчувся Вікторові вир культур, коловертів епох.

Під мостами через Ользу, над дахами зелених околиць у долині й на кручах навіки розцвів німецький романтизм. На кинутій посеред міста ниточці головної вулиці, на дні кам'яного колодязя центральної площі так легко марилося про італійське відродження й про Венецію. Зразковий тешенський клясицизм. А по чеському боці міста, за рікою, кидався в очі кубізм, модернізм.

З польського — на гору западаливо дерлися кам'яні східці, пішоходи ховалися за ряди сивих колон, під тьмяні портики — галерії стародавніх бюргерських гнізд. Над ними бастионами в небеса вишикувалися фронтони німецьких будівничих, вікові дахи Європи.

Дні мисловецького чуда, дні несподіваного сонцестояння полічені наперед, відомо. Краплі вони над діжкою під ринвою, жмут вони папірців або пір'я в гураган... Проте зопалу тиждень Вікторові здавався роком життя. А країна, нарочито до його приїзду, ретельно підфарбованою, принаймні підсвіженою: передсвяткової вулиці, строкатий і бадьорий, як на ярмарку у Ляйпцігу або у Франкфурті на Майні, натопв на шлезьких залізницях. Люди, розфасовані по вагонах потягів і трамваїв, по кімнатах і навіть...

столах незчисленних установ, вражали найбільше. Більше, ніж заможні села, ніж, в глибину і вшир, багатство міст. Небачена доброзичливість, виушкана чемність разом з несподіваною простотою, розумна щирість.

Думка рвалася на Україну...

А тут так природно розвинулося зрізничкування осіб поруч свідомости спільноти інтересів і дружности громадян. Як дома вруна чорноземної пшениці за обрії, так тут проросла і старанно, стебельце до стебельця, виплекана культура...

Віктор спостерігав довкілля ранком, увечорі, і вдень. Ночами в потягах, на станціях, в дешевих закусочних. Порівнював. Тут хребець теж погнуто: доля роздертих кордонами країн, доля, власне, асимільованих-переасимільованих народів... Та не полома-но. Жили, до речі, по-німецькому, а чекали на росіян. І бунтувалися проти німецького панування над слов'янами. Проти імперії. Шльонзаки. Горішній Шлезьк. Шлезьк.

У них своя доля. Приготовано їм кряжі розчарувань. Уже в найближчому.

11

Фоліант Вікторової пам'яті! Двадцять разів наведено фарбою, уточнено й перемальовано, стилізовано сторчма занурені в колекцію жучків червоні кістяки й линви заголовних літер-кораблів. Вони, на чітко розміреному тлі чорного клинопису, — перші враження від речей і людей, від краєвидів, сел і міст.

Найсвіжіші — від закордону: барва, барва в очах, масний вогник багрянцю... Так почленовано текст неписаної книги! Це не звичайні розділи, а вінки фрагментів вибагливого обсягу: то за-попадливі сторінки й сторінки, то самотній абзац, незлагідне речення. Образок або образ. І захват без доречного співвідношення, без міри.

Що за безодня комізму. *Vis comica!* Перші враження від польської винокурні стали посеред Вікторового ока... червоною буквою. Від цієї «букви» почалася щоденна біганина й поїздки, пригоди, невдачі й успіхи. Інакше кажучи: почалася історія okazaмильовального будівництва фабрики варення, мармеляди й соків.

Підприємства — як люди. В додаток ще й без гумору: кожне трактує себе з усією, з цілковитою серйозністю. Кожне — пуп землі...

Тяжезна платформа з кованими східцями. Залізні двері до схожої на в'язничну камеру гайдарні. В ній півтузина таких самих дверей і вікно в металевій рамі. Ввігнутий цемент підлоги. Не підлога, — точило. На голій стіні живий краник: на носикові

день і ніч набиралася вода. Набиралася, важчала крапля. Задумливо падала на білу емаль. Бризки. Перед подорожжю в підземне царство вони вдавали з себе крижинки. Може навіть сподівалися примерзнути до чавуна . . .

Біля вхідних дверей кабінетик директора. Сусідня кімната — контора на п'ять столів. Насупроти вхідних — склеп: місто, квартали, башти з лантухів і діжок. Цукор, соки, вина. Над перекриттям склепу і на задній платформі мурувалися цехи. Роботи непочатий край.

Густо збитим перед входом і від розвантажувальної платформи і тільки зрідка проломаним снігом від поля й лісу, Віктор оббіг руїну, потім заглянув до чорно-сірого флігеля над залізницею, над коліями за дротяною огорожею. В ньому, виявилось, розмістилося «українське начальство» фабрики: директор Петров з Ростова, росіянин, Сонов, російський інженер з Орла, лікар з Новоросійська Всеволод Георгійович Іконніков, теж росіянин, звичайно.

У коридорі зустрівся директор Петров. Він уже відчиняв двері до свого мешкання.

— Вам кого? Що ви тут загубили?!

— Нікого. Нічого. З кімо маю честь розмовляти?! — запитався Віктор, засміявся іронічно й відверто.

Петров розгнівався. Не вмів угамувати люті. У нападі злості його нижня щелипа наче розпухла й костеніла, кривився й німів його панський рот: ніяк було навіть вилаятися.

Петров дивився на молодого чоловіка, дуже чорнявого, у ватяній кепі й незграбному пальті з псом-ковніром. Проте непростеного гостя ховали від очей гірлянди світел і язика вогню.

— Ви Віктор Лисенко? — у дверях поруч батька з'явилася дівчина.

— Так, Віктор . . .

— Я так і подумала. Шрамм мені розповідав про вас ще в Кам'янці! Я — Марія Петрова. Зайдіть, прошу.

— Зайдіть і будьте гостем, поснідаємо, — запросила пані Петрова. Дрібна жіночка з караїмськими сливами-очима. До смерті змарніла, півжива.

Марія схожа на батька. Тільки карина її очей вишнева, вогняна: Крим.

— Прошу вибачити за турботу, дякую. Я поспішаю.

Навала вражень. І все сірих, брудних, чорних. Хмари над снігом.

Попід вікнами флігеля він заліг рівниною. А над ярком перед коліями нагадував ковдру поверх подушок. Довкола гладеньких стовпів рознесеного у війну паркана над подвір'ям винокурні синілі лійки: кратери.

Жахливі ці стовпи цементові! Кістляві шибениці з нагнутими

наперед шийками, з подертими ребрами, іржавими гніздами гвинтів.

А люди! Стільки справ доведеться мати з інженером-красенем з офіцерською виправкою. А навіщо все це? ! Або Сонов! Що за пики... Віктор перехопив свою власну думку про гурт університетських товаришів, про звабу київських років.

Петров здався не тільки лютим, а й мужнім. Та Ліда розповіла, що він боягуз, що він раб. Перед Шраммом виструнчується, наче кадет перед розгніваним генералом. Він легко втрачає пам'ять і почуття дійсності. Зате перед Іванами, Марфами, Василями роззавлював панську пащу по-хамському. Що в такий час «артикулювати» його запечені губи, такі страдницькі, такі трагедійні, такі делікатні!

Денно й нічно гриз дружину. Не розмовляв з донькою ні на роботі, ні вдома: «Повія!..» У безвихідді звертався до Марії: «Скажи панові Шраммові...» або «Перекажи панові Шраммові, що...»

Марія помовкувала. Посміхалася злегка й флегматично. Знала, що про неї думають. Усі. Винятку не було. Знала, що доки Людвіг буде директором, будуть підлещуватися...

Постать і голова Марії для маляра. Зарозумілі, тріумфуючі очі у неї — марно ховають зриви й провалля. А дивні Маріїні губи: преподобні й всерозуміючі. Над ними густі волосинки, кожна — заманлива, гарна.

Обличчя тонкості неземної. Сяйво зачіски, наче місто хмародерів уночі й під ранок.

Зачинилися двері Петрових. До сіней флігеля одноразово ступнули чоботи Сонова й пантофля доктора Всеволода Георгійовича.

— Приємно познайомитися! — сказав бльондин з білими очима.

Віктор простягнув руку й глянув: вали жиру на щелепах, розкисле тісто губів, система гір — підборіддя.

— Сонов, Сонов. Дуже, дуже, дуже добре знаю вашого брата. Любий юнак. Таких уже обмаль...

Просив заходити: буде закуска і, слава Богу, пляшок скільки хочеш!

Іконніков, глухуватий ведмедик, відтіснив сусіда відразу й авторитетно: він склав список потрібних для фірми ліків. Збирався сьогодні розшукати Віктора, бо Шрамм не цікавиться таким ділом, сказав передати Вікторові.

У хаті доктора — дивись які старожили! — запліснявілий парадок: над площею скатерті з квітниками мережива, над лісопарком кавказького килима, над гіркою подушок, над родинним альбомом на столику... Речі всунуті під парадок. Не ворухнуть-

ся! Тільки на родинному альбомі, як на ратуші мирного міста, тікав будильник. Чітко й бадьоро.

Доктор і, нашорошивши вуха, сухенька бабуся заглядали Вікторові в очі: чекали бадьорого слова. Але Віктор тільки вислухав історію їхньої доньки: як жандарми її забрали ще на Донбасі, по дорозі... Потребували перекладачки... Та й досі від неї ні слова. Воно й зрозуміло, та як бути тепер? Як розшукувати?!

Про все це Віктор сам ще не знав нічого. На прощання посміхнувся. І вийшов з хати. Гармидер почувань. Сумніви з усіх боків. Жаль дівчини. Поруч: нехить до всіх жандармерій і поліцій на світі! І до їхніх перекладачів.

Не захотів підбадьорювати старих цілком порожнім: «Знайдеться! Не голка! Не маленька... Настане день і зустрінетеся, можливо — у цій ось кімнаті».

12

На стежці посеред фабричного подвір'я крига продерта до ґрунту. На стінах снігових луска лопат і шипи. В конторі Віктор сідав за стіл і виймав записник: рожево голубий туманець ранку обсилався на папір рядками й піврядками літер.

Його можна було в ці години любити або ненавидіти: пустельник! Марсіянин на Землі!

А насправді він бачив гостро. Та діла йому не було до Льоки, до Ліди: думав про своє, про йому тільки потрібне, про вже пересіяне, перевіяне й ще раз перебране. Віктор наморщував носа, ховав очі. Відвертався душею й тілом... Хотілося писати.

Та з цементового передпокою проступав холод. Віктор підняв голову: Людвіг Шрамм.

— Ви нікуди не вибираєтеся? Нікуди не поспішаєте? ! — лис питав цілком серйозно й одноразово насмішкувато. Аж спалахував білозубий.

... Писальні пляни завалилися. Довелось йти до директора. У пердпокої, на півприміщення, гриб холоду з відчинених дверей. Поріжок до кабінету директора синенький, свіжий.

— Як давно ви вже в Німеччині? !

— Починаю, хоч самому не віриться, другий день... Щойно ранок у нас, якщо не помиляюся.

— Одинадцята. Уже одинадцята другого дня, а я нічого не знаю про ваші враження. Про ваші авторитетні висновки! В який образ ліпляться отже перші окрайці Німеччини? !

— Торта, пане директоре!

— Торта? ! Чоловіче!..

— Розмальований небесною блакиттю і білесими хмарами торт. Замість свічок — старий ліс над містечком на узгір'ї:

вікові ялиці. Як церква, висока фабрика руїна і присадкуватий флігель над куцистим ярком за коліями, сніг і сірі, жовті й червоні будиночки-барильця та будки-сарайчики понад зеленим бором — мотиви орнаменту все сільського або містечкового! — це тільки вихоплена срібною лопаткою скибка торта.

Мить молодий чоловік бачив перед собою намазані сонцем і пройняті сутінком пласти торта й срібну лопатку... Краї її хитро підігнуті. Понад ними, в'юнкою сосонкою, — листочки дірочок... Ху, ти! Примара!

— Не запримітили ще, не вдихнули чужини? Не спробували ще...

— «Серцевої астми еміграції?!»

Засміялися дружньо й щиро. Навіть передали куті меду: до справжньої веселости відміряли ще й удаваної.

За сміхом обидва й одноразово розпізнали також сум. Сум як тло. І бажання поговорити. Розібратися в багатьох почуттях і думках. Цілком серйозно. Так, як колись у Кам'янці. У лісопарку над Смотричем.

Було це... Та, власне, зовсім недавно! Тільки за межею... не держав, а наче епох, часів! У тижні вмістилися роки. Марилося: десятиріччя... У всякому разі — місяці напередодні краху всесвітнього значення. Адже Німеччина, сумніву не було, не проклинає року...

У присутності «українського друга» лисяче обличчя надрайнського німця витгувалося в посмішку, напиналися й уїдливі губки. Це вони, щасливі, назвали Вікторового батька... президентом України!.. Але вони ж, іще в Кам'янці, обіцяли братам Лисенкам влаштувати переїзд родини до Німеччини й працю на фірмі.

Під час прогулянок над Смотричем і через Старе Місто й Підзамчя, Шрамм розпитував про мирне життя на Україні і в Росії, а ще більше, і все частіше, сам «сповідався». Признався навіть, що замолоду належав до Соціалістичної партії, що безнастанно схилявся до комунізму... Він і на Україну поїхав в надії... зустріти тут свої молодечі мрії, свою молодість!

Переконався одначе, що міщанин в ньому був чуйніший і розумніший від соціаліста... Тепер Росія залишила його в спокої. Дратувала його тільки Україна!

Крізь тонюсіньку шкірку його обличчя рожевіли троянди. Збентежено синіли очі.

Але Віктор не брався переконувати його в правоті українських змагань до волі. І не обурювався. Шрамм і сам повертався до своїх думок безнастанно, кожної зустрічі.

Розмова в тісному кабінетіку з залізним вікном у спину директорові, в потилицю, — як у Кам'янці-Подільському. Тільки восени від трав подільських садів дурманіли голови і раюва-

ли носи, а тепер чоловіків полонила шлезька зима. У світлорожевій кімнатці, перегородженій навпіл столом до письма, сонце вже по-весінньому білило стіну й стелю, ставило містки, стелило матки на підлозі.

Людвіг Шрамм і Віктор Лисенко одноразово подумали про тихе українське місто над гранітною щілиною, над ящіркою-рікою, на густо посіченій високорівні, на горах. Наступною була думка — вони заглянули один одному в обличчя і в очі — про оцю ось станцію їхнього життя.

Пальто й кепку Віктор поклав на стілець перед друкарською машинкою на опецькуватому столику. Зразу біля дверей. Герр Шрамм стояв посеред жовтенької келії й мовчки потирав руки, міцні й делікатні одноразово. Здалося, що господар нарешті дочекався гостя на обід: «Ну, от і добре, тепер вип'ємо! Нагріємося!» — Солідний, ще стрункий і свіжий. Ще гнучкий, — нагинаючись, він, щоправда, зраджував свій вік: до нестями наливався кров'ю. І ледве не втрачав свідомости. Голова його була подібна на . . . голівку пляшки: дивись, так і присне з корком кривавим дощем, щетиною струмків.

Він, людина старомодною ввічливості, міг надовго, навіть раз і назавжди зачаровувати людей. Молодий хазяїн «Гросни» Якобі, зять Гроссмана, без вагань вибрав із семидесяти претендентів на посаду директора української філії у Києві саме Людвіга Шрамма. Після чотирогодинної розмови з ним виявилася цілковита тотожність поглядів. Але привабив і чар райнляндця. Шрамм здався фабрикантові небуденною людиною, справжнім лібералом і політиком. Шалено випалені, не тільки виголені, щокки, борода, ламке й тендітне підборіддя над злегка просторим ковнірцем і метеликом, дуже добре вживалися з вродженою насмішкуватістю, з нахилом до відвертого і, на другому пляні, прихованого глузування, до сміху. Засинаючи, і вві сні джентелмен іронічно посміхався.

— Та ви не шваб, а хахол! — казав йому Віктор уже в Кам'янці, як вони швендяли руїнами вулиць і вуличок Старого міста.

Шрамм ледве тримався на ногах від сміху:

— А ви . . . Марія мене навчила . . . «німець, перец, калбаса»! А ви «молодий Гете»! От ви хто !!!

Старанно розчісані кущі брів на рожевому, рожево-білому папушичківі здавалися раптом чужими, позиченими.

Людвіг Шрамм з Віктором непомітно повертався в Гайдельберг і заново надіявся на літературний успіх, на життя для поезії і з поезії, на катедру історії німецької філософії.

Добре провчений, Шрамм ніколи не брався передбачати кінцевих висновків, афоризмів «молодого Гете». Був обережний: Вікторові шпильки й голки кололи його глибоко. А вигляд треба

було робити веселий! Разом з тим вабили, вражали, приголомшували сила Вікторових вражень, чіткість суджень, пінистість його образів і барвистість його фантазії.

Інколи вістря думок молодого українця сподівано й несподівано поверталася Шраммові в груди. Більш того: проти німців і Німеччини. Тоді раптом у нього пересихало в роті, гірко ставало на язичі.

Та однаково цікаво було поплавати з «молодим Гете» морями фантазій і дотепних припущень. Аж німець помічав, що молодий чоловік давно вже замітав й переплутував сліди своїх справжніх переконань і тверджень, що він давно вже водив «Гегеля» за носа... Дивись, ще штовхне свого старого друга чолом у стіну, об граніт. Оце й буде кінець серйозно розпочатої розмови!

Герр Людвіг передчував, що смішно буде... Тільки реготатимуться вони над... І починав соватися на стільці, пихтіти й попискувати. Зацвітали рожею щоки. Небеса — очі. То ховалися, то прискали на світ Божий сяйво гострі зуби.

— Чаклун! — сміявся Шрамм.

А Віктор не хіхикнув. Віктор затих і мить думав про найнесуспітніші речі в житті. Згодом зміряв німця його погляд: тулуб помітно перенасичений соками, кров'ю, закрутлені вже плечі, жирок. А голова невідповідна, мала. До речі, схожа вона на морського коника і на птицю.

— Ну, а я сам? ! — розвинути її, думку-іскру, думку-символ можна згодом. Але основні напрями, головна маса думки мусить бути названа, занотована пам'яттю. Так от, він, Віктор Лисенко, сидить перед Людвігом Шраммом, своїм директором, і ділиться думками, і «малює»... А в якій мірі щиро? Справді дружньо? Грає певну роль? Пристосовується? ! Чи це взагалі задоволення власної потреби: гра, артизм? Може, це просто один з боків його натури? Або це один з Вікторів у Вікторі? ! Адже є Віктор-мовчальник, є Віктор діла, є потайний, є відвертий і щирий... У такому разі виринає питання, чи з роками, в такому разі, більшість Вікторів відімруть? ! Залишиться Віктор-одинак, самітник? Далі: може, гілля це дар молодости? Може, це багатогранність душі? Багатство? Може, це ґрунт для мистецької творчості? ! Ну, а визрівання, в такому разі, схоже на закростеніння чи вдосконалення? ! Що значить: мистець? Що значить: артистична натура?

Зайшла Марія Петрова. З рота у неї намагалася вискочити скляночка-цукерка. Котиком за цукеркою вискакував на губи кінчик язика. Мить і всю увагу силоміць забрали вишнєві очі. Наче прочитані сторінки книжки, Віктор перегортав знайомі риси обличчя: витійкувата лінія зачіски, худорляві щоки, підборіддя з ямочкою. Сама роздяглася й скинула з плечей друкер-

ської машинки цератовий плащик. Тоді підійшла до столу і вперлася руками в його ріжки: зраділа, як господиня гостеві, не дуже цікавилася господарем кімнати.

— Я таким вас і уявляла, — заявила.

Шрамм тільки наліг на спинку крісла. Залишився сидіти. Жаль стало, що надто заговорився: ліпше було привітати Марію насамоті. Директор навіть захвилювався. Від напруги роздувся ніс, закам'янів похітливий дзьоб, зайнялися шалом очі.

Як Марія відчула потоки настроїв і візерунки почувань! От так і добре: хай старий разок обійдеться без поцілунку, без обіймів і нахабної ласки! От так і добре!

— Куди це ви? Чому? ! Я вам заважаю?

— Не скучайте! Я за стіною, сусідні двері! — осміхнувся Віктор і, як діти ведмежа, узяв з стільця й обняв свій піджак.

— Як тут буде? «f» чи «ph»? — шепнула Марія й показала пальцем на попідкреслюване і чорнилом, і олівцем слово в за-
бракованому Шраммом тексті.

— А де тут помилка? — запитала дівчина губами, радше навіть очима, бровами.

Віктор в одну мить понадписував сполучення літер і цілі слова.

Герр Шрамм, як вусачі вусами, задоволено водив губами. Через вінця спливали, видно, солодкі передчуття. У цементовий передпокій виглянув до Віктора щасливий і вдячний за догадливість. І причинив, наче іграшкові, такі сині в голубій рамочці, двері.

Насамоті з ним Марія завжди була «його дівчинкою», «його маленькою».

13

До вистеленого трусьюкою деревиною переїзду Віктор найчастіше прямував не попід глухими стінами залізничних майстерень, сірою й червоною, а вибоїстим бруком, посеред дороги. Праворуч від нього поле. Проглядають гайки і, наче прозорі вази, самотні осоки, байрак.

Над колією він звичайно повертався до своєї кремезної хати під бляшаним дахом і до сусідніх садиб: гони вони йшли ще суцільною лінією, згодом — пунктиром крізь ліс. Радше — пере-
ліски, діброви.

Від залізниці зимою доводилося обходити глибокий сніг, шукати вітрами погромажений шлях або стежку поміж цукровими дюнами й солоними плескачами. Почавши з березня, — поміж розмоклою ріллею та калюжами. Бо тільки попід носом фабрики через озерця сліз і сопель насипано було сіренького попелющо й

чорних недогарків з паровика. Сірі й чорні з охрою вусики наведено було й до флігеля і до хутко просохлої стежки через колії, на перон.

Утоптало вусики начальство. Не здогадуючись про заборони й правила, сунув через залізницю Людвіг Шрамм, пробігала Ліда. За тридев'ять земель не побіг би на станцію й до міста також Віктор.

Зрідка траплялися дні, щоб Віктор нікуди не їхав, не поспішав. У такі дні на фабрику брати йшли разом. Разом заглядали в небо й згадували школу й Полтаву.

У середині березня здавалося, що сонце розплавить небесну блакить і само згорить на віки вічні. Напровесні Вікторові руки часто не хотіли братися за залізне поруччя ганку, страйкували ноги: любоватися б нижнім океаном... І він чекав, аж доки в контору пробігала Ліда, ліниво пленталася з флігеля Марія, підходив Шрамм.

— Що ви там запримітили? — запитався молодого чоловіка директор.

— Затемнення сонця! — серйозно відповідав йому Віктор.

Зрадила товариша Ліда: заходилася реготатися. А в конторі дерлася через стіл, щоб поцілувати Віктора в губи. Казала:

— Ну, раз! За затемнення. Льока однак не повірить своїм очам. Ну, доки нікого чужого...

— Зрозумій, — серйозно відповідав Віктор, — що я надто... ну, от! Насильство серед білого дня!

— Серед білого ранку!

Ліда з задоволенням сідала до свого столу, до привизеної з Кам'янця рахівниці.

Інколи вже зранку з цементової ями гавкав або вискакував навіть до контори гризтися «український директор» фабрики Петров. А якщо його тут ніхто не празнував, — кидався скіпатися до людей у склеп або в цех, на будівництво.

Петров горів і лютував. Шрамм чмихав зо сміху. Або гомонів з Марією.

— У Віктора роман з Лідєю...

— То що?!

— Нічого. У неї німецькі папери, Німкеня... Можуть бути неприємності, — і Марія так грамотно посміхалася.

Та Герр Шрамм запримітив дві цяточки на вилозі піджака й рознервувався: не міг терпіти всіляких плямочок, дрібних вад і капостей. Почервонів від напруги, — до того пиляв, колов, шкріб нігтем і дмухав. Зморився. Про роман Віктора з Лідєю не хотів говорити.

Віктор теж не передчував жодних ускладнень з дівчиною. Його турбувала... волокнистість, розщеплення часу, прошарок розлітався за прошарком. Розщеплення часу і ледве не довіль-

на місткість днів: починаючи з Перемишля в годину сипалися, як у прірву, дні й тижні. В день ринули, як навіжені, місяці й роки. За тиждень старіли молоді люди. Місяці здавалися історією.

За два тижні рідною стала Ліда. А місяць їхнього справжнього знайомства скидався на десятилітній ювілей! Стільки вже розчарувань і роздратувань, стільки примирень і захоплення!

Сто разів Віктор холонув, Хнюпив голову, ховав сніг, лід, мороз в очах. А вночі просинався від жаги примирення: треба було розпрощатися з нею ніжніше! Принаймні — весело. Бо так вийшло сухо . . . Дійсно, як сказав юродивий Ремізов: «Людина людині — колода!»

А часом він просинався серед ночі з іншою турботою: навіщо така юнацька пересада! Стільки раптом ніжності, жару, вірності, можна сказати, до гробу . . .

Довкола сніг і калюжі, а вони тюпають до річки! Чийсь садком здерлися на гору над чорним водопіллям. Мокруючі стовбури дерев, облиті дощем паркани. Навіть небо — багнуло . . .

Вікторові слова були виявом туги за світовою гармонією і вселенською любов'ю: належали напевне не одній Ліді. Жадоба любови всіх гатунків і на всіх регістрах. Ліда йому і близька, і далека. Що з того, що вона рум'яна блондинка, що тіло її туте й рішучі очі, що рвучка у неї душа! . . .

Ранком Віктор обкутує горло шовковим шаликом, таким, холера, виношеним, холодним, і з дверей селянського будинку розглядає грудку снігу біля колодязя і струмки арфою з-під неї. За ніч від Евереста залишився корж. До вечора й він попливе під гній і на город.

І то її, гори, діло, що смерть прийшла. Ніхто не пожаліє гарного замета, ніхто не згадає. Люди радіють уже річкам та озерам . . . Не дворище й не поле понад дорогою, а Фінляндія. Драгує сніг на соломі за коровником: ще цього року — торішній. На твоїх кістках проросте зелена радість, новий поверх на хмаросязі людських вражень і мислей.

*

У вагоні «міністер закордонних справ і прохарчування Грошни», жарт Людвіга Шрамма, оком вилувлював сніг на узліссях. І думав про свої справи: будівельні матеріали, апаратура, казани, харчі для їдальні, доставка пошти, побачення в міських установах. Не бракувало мороки ніколи. Крім того, турбувало інше: з Кам'янця вже занедбано читання, задубіла й ось-ось потрапить на смітник надія на писання. Книги й рукописи залишилися у Києві й у Полтаві . . . Вже рік, як у Полтаві знову господарюють росіяни.

У Тешені на станції Віктор розпрощався з своїми жалями. Аж до вечора.

З напівпорожніх вагонів струмками побігли люди до греблі:

контрольна фіртка глитала народ з роздумом, голова за головою. Кожна особа надіялася часткою часу й кивком червоного картуза. Над дамбою водопілля. Зате в місті надибати на знайоме обличчя вдалося рідко. Такі випадки нотувалися пам'яттю: «О, та це панок з сусіднього купе! Так, так, ця пані з дівчиною... Та ми штовхалися з нею у дверях на станції!»

Перша справа на біржі праці. Віктора, як слона, з кімнати до кімнати водила й представляла солідна дама балязаківського віку. Очі у неї — квіти. Рожею тонко підведені щокі. Нещодавно перефарбоване волосся: брюнетка з волошковими очима... Така втягнута корсетом, струнка, таке ущільнене тіло! І не вгадати справжніх якостей душі: людина за золотим, за срібним параваном. Напевне тільки одна риса: завзятість. Таємна завзятість. Вона ховає себе, видає себе за гуску.

А як вона знала кожного з цих новоспечених німців! Як вона сміялася над цим театром! І натякнула Вікторові, що вже, власне, час нашивати людям на серце білі ганчірки з синім тавром: «Ost». Що вже можна... Вже недовго...

Багатьом людям в засліплених весною кімнатах хотілося на самоті поговорити з молодим чоловіком з... Росії. Хай буде з України! Зі Сходу, одним словом!..

Біржа в Тешені — в тисячі разів побільшена брила граніту. Між партіями вікон півколони понад поверхами. Темносірий палац перед парком, тополі серед куців, посаджені корінням у небо, такі чорні дуби...

Головна течія Вікторових думок, — як обійти цю каменюку, щоб вона не стирчала посеред шляху, не заважала. Крім того, треба було зрозуміти бездоганно вбраних жінок і чоловіків по кабінетах і в конторських залах: вони з найбільшою приємністю сприйняли б і ледь помітний натяк на швидке визволення їх російською армією...

Цілком зрозуміле... безглуздя у чистій формі.

*

Після полудня, останнє доручення у Тешені, відбулася розмова з французом. Провізор в аптеці — чех? поляк? — повів Віктора в лабораторію і познайомив з своїм помічником. Не мужчина, а юна дівчина. Портрет би його наклеїти на коробочки з шоколядою. Нікому не заманеться питати його про національність: француз, провансалець! — Пречисті, понад земну муть, чорні очі, кутааста тінь — зіниці. Дівочі рум'яні, дівочі губи, рот... Гнучка постать у білому халаті. Тонкі кістки, листком фікуса — рука. Жага і млявість, затаєність і розсудливість жінок. На думку мимоволі прийшов Коро.

Зразу француз розгубився і посміхався мовчки: не рішався ворухнутися. Боявся сполохати сон. Не користався з нагоди... Уникав розпитування про найголовніше для нього: Росія... Він

уже бачив перемогу Росії над Німеччиною, над Європою . . . А не вірити молодому українцеві з комою чорної зачіски над тонкою дужкою профіля, не повірити заклопотаним очам свого ровесника теж не міг. Віктор перекреслив мапу Росії. Правда його така коротка: два слова! . . .

— Хто ти? ! — думав про Віктора француз. — Що за жах! . . .

Француз не вийшов з кімнати. Провів гостя до дверець у рамці коштовних полиць за масивним склом. Прощаючись, не глянув Вікторові в очі: вже шукав мірки для своїх вражень і . . . підозріло правдивих думок. Вони вже воронням кружляли перед заходом сонця. А як затихли — спогад про розмову з Віктором зірвався костокрилим кажаном.

*

Три чверті години перед потягом Віктор просидів у порожньому ресторані на голій, забрукованій від стіни до стіни вуличці. Квартал міста неподалік двірця й готелю «Германія» нагадував театральні лаштунки на кону: провулок алхеміків, і ремісників. Кам'яна романтика. Європа середніх віків.

Прилавок у ресторані, наче орган. Старючий господар, напівлис напівносоріг, приніс гостеві газету на списі й кухоль чорного пива. Їсти нічого не було. Яка різниця, вже чи ще.

З п'ятякання альбо базікання теж нічого не вийшло: Віктор нагнувся над своїм записником. Часом поглядав тільки на картонне кружальце з синеньким, таким ведмедикуватим левом на ньому. Спостерігав, чи днище кухля рівно припечатувало звірюку. Як після роботи в лісах дня, додому поверталися ранкові думки. Підсвідомість пускала пухирі . . . все в клопітливій області: читання, праця, творчість. Бо військові події й політичні революції . . . Там свій закон. А місце України — між ковадлом і молотом. Отже наше щастя, нагадав Гете у «Фавсті», що «. . . Ihr nicht braucht fuer's Roem'sche Reich zu sorgen».

Вже зранку впорядкована черга нотаток вишикувалася на ресторанному столі, перед кухлем пива: кожна з них, як у трамвай, вскакувала на голубі лавки книжечки. За водія й упорядчика (служив тут гостроносий огризок олівця з гумовим набалдашником на голові).

Віктор сам дувувався: так легко він заглиблювався в чужі й свої власні думки і так легко вчився. Проте читання його було різне: зрідка воно швидке й прудке, зрідка воно змагалось з фантазуванням. А звичайно це взагалі не читання, — це хемія, аналіза тексту на якість. Не дарма воно є початком писання, творчости. Наче протилежні бігуни вони, разом з тим — одна лінія. Співзвучні мислі він невільно оздоблював квітками й колючками свого досвіду. Чужі його натурі роздуми можна було використати як форму: залити власним змістом. Перенаголошеним або навіть протилежним.

*

Ще перед вечором Віктор повернувся до Грюнбергу. На станцію не заглянув: пішов стежкою через колії.

Перед східцями фабричного ганку остовпів. З голови вилетіла думка про зустріч з Лідою в конторі. Забув про голод.

У своєму царському пальті й каракулевій шапці батько змітав з бетонової плятформи калюжі води. Так старанно, так уважно, так сумирно орудував мітлою... На вечірньому вітерку йому було саме добре в зимовому, трохи пріла голова...

Мітла в руках. А так усе знайоме: шапка, грецький ніс, іржава борідка, пальто, хромові чобітки в кальошах... Фабричний сторож! Тільки профіль — суцільна й доглибинна благообразність. Задумливий він такий. Радше, замріяний.

Батько не помітив, що у Віктора приснули сльози. Не помітив навіть хвилювання. Він так зрадів синові: мить цілковитого задоволення життям, долею. Чого ще бажати?!

Держак мітли тато поклав собі на плече й швиденько запалив цигарку. Відбиток сірника спалахнув на його обличчі, як у дзеркалі. Тішилися, очі, щоки, рот, руки.

У виразі татового обличчя — потрясаюча душу примиренність. На думку прийшов Льока. У дитинстві зустрічав він тата в коридорі, терся об нього, обіймав і цілував. Не хлопчик, а сама радість та сумирність. Як батько.

14

— У дитинстві не було сумніву. Небо зачепилося, слава Богу, над аркушем степу на високорівні, і, нижче поверхом, над лісами за рікою, над горбами й узвозами. За дерева, звичайно, за дахи й церковні хрести. За село й за міста. Бо інакше зісковзнуло б воно... Над землею не залишилося б ані цяточки блакиті, ані хмаринки. І був би вічний день на землі. Видно було б зірки й натягнуті струнами промені сонця над головами...

То небо в'яне, чорніє. Плівкою затягає вікна хат, садок, спориш на площі, ліси трав у степу.

— А з небом як же тоді? Подалося б світ за очі?! — Ліда, дуже налякана, зиркнула на Віктора тривожно. Тільки губи, як твердь у час землетрусу, ворухнулася. Не було певности, чи не зазяє раптом прірва її рота, чи не заблищить білий мармур на дні. Раптом плечі її розламалися. Дівчина повисла на Вікторовій руці. Врятувати прагнула тільки голову. Біляву, золоту. Намагалася поцілувати його губи, шию, за вухом.

І Віктор, і Ліда посліпли: з вузького бруку понад лінією гострих дахів з п'ятиповерховим млином на чолі, ковзаючись по

грязючі, злізли на мокрі під снігом луки, обійшли лісок з побіленою на ніч танцювальною площадкою і добралися до затоплених річкою посадок. Серед білого простору зачорніли сліди широких і вузьких калюш. Галявини блискіток у снігу. Верболіз — царство соняшних зайчиків і тіней.

Не березнева неділя на річці, а фата моргана.

На суходолі стояла зима. Тільки пішоходи парували на сонці. А на Вислі шуміла вода. Без церемоній хапала куці за чуприну й топила луки. На східцях регуляційних гребель вона світила сяспіралями та водограями. Чорне скло шубовхкало в ями перед греблями з дерева, дроту й цементу. — Шубовсть, шубовсть!

— Який мізерний ти! Не сніг ти: сніжок, — говорив з білою ковдрою Віктор. — І надто делікатний: під букетами верболозу, в посадці рижіють п'ятаки торішньої трави, стирчить мертвий бур'ян... Сир ти, сирок! Глевкий пиріг! Задубнеш за ніч, а завтра або післязавтра не лишиться від тебе й сліду. Поплиवेश ти, братику, в оту молотарку, крізь оті млини на річці!

Віктор звільнився від Лідиної руки й нахилився до землі, як до собаки. Жменю за жменю збирав сніжок то долонею, то покляклими пальцями й ліпив сніжинки. Справжні, круглі. І намагався поцілити ними в стовбурці деревець, кидав їх у ковбані посеред моря, перед греблею.

Ліда дивувалася: так глибоко можна було вдихнути суміш прохолодного повітря й теплого сонця. Часом відверталася й прикладала очі долонею, — сліпла. Проте вона вхитрялася прослідкувати траєкторію кожної сніжки й записати в пам'яті кожну ноту Вікторових приказвань і примовок, Вікторових звернень до снігу, бідацької посадки й води. І сама не думала, чи це жарт дорослої людини, чи забава дитини.

— Ну, дай! Дай сюди! Негайно давай сюди!

Ліда дійсно взялася розтирати буряково сині руки. Спробувала по черзі відігрівати їх під полою свого чорного пальта з оксамитним ковнірцем. А вони враз наскочили на гудзики й опинилися у розхристаної дівчини за спиною. Ліда перейшла до оборуни, весело запирхала, розсміялася. Лідина рука тремтіла, проте намагалася глибше й зручніше заграбастати Вікторів карк. Друга, наче краю брили над ущелиною, рішилася до загину триматися його плеча. Груди розвинутої жінки, як у тепле кубло, заховався у розстібнуте пальто молодого чоловіка.

Віктор спробував вирвати свої губи з Лідиних і поцілувати дівчину в очі, чмокнути в шию і в груди. Надило глянути на біляву жінку в його обіймах, на золоту голову у нього на плечі, у нього на ковнірі, на чорну шапочку.

— Що це? Що це може бути? ! — питав віц, цілуючи ніжну скроню в волосинках і ніс.

Питання стосувалося до петельок, шнурочків, до нашитих

хребцем ґнопок і гачків на бюстгальтері, до дрібненьких перлямутрових й обтягнутих матерією «трикопійкових» гудзиків з картону, зустрінутих рукою на Лідиній спині й на боці.

— Не твоє діло, що то таке! Рано постарієш. Ану, друже!..

— Я з науковою метою, — виправдався Віктор. — Пізнання невідомого, нових світів. А ти відразу виганяєш руку на мороз! Ти б задушила людську думку в зародкові! Консерватизм, ретроградство жінки!

Проте Ліда вирвалася від Віктора й застігнула пальто. І враз кинулася на товариша. Рвучко притулилася грудьми до грудей і, обіймаючи під руки, неспішно, протяжно поцілувала в губи, заховала обличчя у Віктора на шії, замкнула очі.

— Ти мій! — заявила Ліда. І рішуче зиркнула на товариша. Зовсім не питально. Невідклично. — Я тебе люблю!

— Що за смак! Та ти ще дитина!..

— У-гу... — Ліда скорчила милу пичку й хитнула головою згідливо. У неї заблистіли очі. Широко посміхнулися щоки.

*

Насупроти течії ріки йшли понад самісінькою водою аж до мосту. Відгортали руки верболозу й де треба обходили гіркою, моріжком. Вода часто охоплювала посадку також від міста, творила лагуни на луках. Тоді доводилося відступати й шукати обхідних шляхів або переправи на суху місцину. Валом посеред насаджень можна було, взявшись за руки, йти привільно ще й заглядати звідти на середину каламутної річки й на оболонь правобережжя.

Вроджений педагог, Ліда нагороджувала Віктора поцілунком за кожну переправу через калюжу або за знайдену під снігом багнисту стежку. Рожеві поцілунки її соковиті, в міру розмазані. Інколи дівчина ставала товаришеві посеред дороги й терла хусточкою йому губи й щоку. І раптом цілувала, як постріл. Закривала здичавілі очі і, разом з носом, ховала їх на Вікторових грудях.

За гони від присадкуватого, дуже важкого мосту ковзька стежка пішла під насип петлями та викрутасами.

— Нюхом треба відтворити розрахунки безлічі голів. Тут справа навіть не тільки в розрахункові, а в уяві про зручність і доречність. Візерунок цієї засніженої стежки це навропрост запис таємничих інстинктів людини!

Та навіщо такий крихкий льодок думки здався! Він не зацікавив Ліду. Вона терпіти не могла півтонів, перехідних настроїв і недокровних і саме тому надто вибагливих думок.

Ліда сприйняла картину: сухотна стежка в снігу, суцільні карверни та ще з розчерками, розкопирсками. А довкола неозорі лани сонця.

— Літня зима! — пожартував Віктор.

— Та ти в мене штукар на цілий світ! — Ліда схопила товарища за відлоги пальта й спробувала його, наче деревце, потрясти. Проте відразу витівку свою й кинула, повернулася й прилягла до Віктора спиною, закинула голову на його плече.

Віктор обняв дівчину й намагався пробратися губами під піщаний, з глиною, клуб її кіс на потилиці. Збив з голови сукошний, а легенький, мов з соломи, капелюшок.

З мосту видно повінь на півсвіту: срібною сіткою вода просякла простори... В пам'яті заяріли картини, що нагадували часом кольорові фотографії, часом шедеври французьких імпресіоністів й темпера німецьких кольористів.

Відстояна водичка в тополиному підросткові-гайку; луг-акваріюм і, заступила село, червона соснина на обрії; капличка, глиняні хати й кузня неподалік, конов'язь у воді метлається тінню, звивається на дні змієм поруччя моста... Поділ містечка до половини занурений, наче в миску, в непомірно розгнівану річку...

Під чудом зібрано такі мальовила! Пітті й Уффіці разом... Ключ від них — у Вікторівій кишени.

Деякі речі в цьому ермітажі здавалися молодому чоловікові чортovinням. Проте саме ці напівсни, напівспогади були для нього символами, а часто — передбаченням.

На щастя завжди марилося йому повінь, у дитинстві бачена на Орчику, в юності на Ворсклі, на Дніпрі... Неозорі води й жовтогаряче, золоте, рожеве, й голубе сонце його снів!

— Не пам'ятаю винятків: водозбір, вода вві сні це безсумнівно на вдачу. А в тебе?

Ліда захлиналася з дитячим запалом, так мружила очі, як це роблять короткозорі люди, нервово зціплювала губи. Такі чіткі й м'ясисто-флегматичні й одноразово гострі та запопадливі. Тонкі китиці її рук, цілком незалежно від розуму, обмацували Вікторове пальто. А як хапав повітря її білий ніс, натерті батистом ніздрі-щілини! Як часом безжурні, наче телята на великодньому лужку, зеленкуваті очі раптом перевтілювалися в гієн!

Рівень води підвищувався безнастанно. Висла не хотіла більше й чути про своє звичайне корито. Вода казилася й верстовими полозками спускалася під міст. А звідти, наче з даху, неслася на греблі. Прибережні течії тихо-тихо пробивалися за кущі й посадки, непомітно заливали бичовник попід самісінькі хати й творили архіпелаги арктичного куп'я. Кипіла й дерлася на бетон вода під стояками.

— Наче в дитинстві, така велич!

Ліда відразу погодилася й відразу заперечила:

— У нас більший розмах.

— Твоя правда. Під стать вона повіді полтавській. Навіть і полтавській не рівня. Полтавська — скільки око дістане... А

в Києві на весні, не тобі розповідати, морські пейзажі. У мене їх, і полтавських, і київських, цілі теки: олії й пастелі!

— Малаяр? ! От не знала, дурна.

— Розумна, а не дурна. Розумна, що не знала: малюю тут, за скроною! Повними, що я кажу, цілими аркушами природа була раз у житті. А це все клинці, обрізки, майже недорізки, клаптики, смужки... У нас у Сонгороді аркуші були від неба до неба! Степ зимою, степ влітку, степ весною й восени. Толоки на півсвіту. Та обидва ліси: за Орчиком понад Попівкою й Краснокутський...

— А решта лісів на Землі — кущі! — відзначила Ліда. Хитнула головою згідливо й засвітила в очах ліхтарі.

На обід Ліда ледь-ледь не принесла Вікторову руку: відмовився зайти. Обіцяв увечорі.

15

Цементовий глянecь — Лідин будиночок. На три поли вікна-ворота. В цілому: справжня Німеччина. Така міцна, така солідна. Впорядкованість і зручність.

Квадрат подвір'ячка — геометрія: жоствою насипаний проїзд від кованої брами до капітального сарайчика під тяжезною черепицею це довгов'язий рівнобіжник, перед віллою — коротков'язий. На ньому насаджено японських карликів й меланхолії приречену вербу. Овочевий садочок під бальконом — квадрат. Нагадував він про катети й гіпотенузи, про арифметичні вправи, а крім того — птичками й закрутками розцятковану мапу плянтацій. Глухий мур довкола гордої маєтности. Тільки від вулиці він навпіл з чавуном, з ґратами. Проте скрізь однаково міцний: як цоколь. А лінива хвіртка на електричному замку поміж каменями в людський зріст! Засови, ланцюги. Фортеця!

Чорними щільниками лягли над пішоходом чавунні ґрати понад Лідиним будинком. Підсох уже й брук перед її вікнами. Хоч на бічних вулицях поміж кам'яними шоломами вода хлющала цілими галявинами. Наніч дубів поміж озерами яблуневий мус.

У глушині ніхто снігу не зачіпав з суботи. На шосе зиму трохи розчиркав автомобіль. Трохи погнули зиму селянські вози. На рубцях слідів і на глибоких вибоїнах від коліс, мов зубцями плоскогубців, понівечено сині жили й жилки тіней від сусідніх дерев. Порвано рельєфний відбиток дротів на недоладних хрестах телеграфу. Не хрести: гострі поперечники у двори, у ліс, в кущі. Між полотнищем пішоходу й посинілим наніч полем по-під далекі-далекі дімки в садах — шерега швайцарської гвардії: гноття кущистої трави рудими головешками.

Вікторове діло, як вияснилося, — почекаати на приятельку над полем, над чорним гайком. Не можна було підійти й глянути в провулок: Ліда обіцяла нікому не зраджувати ім'я й адресу жінки. Справа не в недовір'ї до нього. Справа в дотриманні слова. Сподобалася чесність, чиста робота.

Та й не було потреби молодому чоловікові знати, хто й завіщо дістав Ліді елегантний вовняний костюм. Він радий за дівчину. Гаряче в грудях.

Насамоті він продовжував щойно навпіл перерваний монолог. Зайшов він від провулка за гони. Коли з сірим пакетом у руці Ліда вийшла над шерегу головешок, Віктор здався їй чорною зіницею посеред синього ока. Та ще й віддалявся помаленьку. Ще не чекав на неї.

Йти за ним? Гукати? Розгубилася. В голові, наче на сцені, закружляло, сипонуло світло червоне, сине, біле. Ліда загорілася, одначе вдало їй охоче стримувала себе: бо він хороший. Навіть не подумав ображатися або допитуватися. Він забрався, заклопотаний своїми чудернацькими міркуваннями, під самісінький обрій! Філософ... Але що ж тепер робити? Наздоганяти, чекаати? Податися додому, провчити? !

Мимоволі Ліда уявила собі, що зустрічі її з Віктором раптом би припинилися... Дні б пов'яли, повисли б ганчір'ям. Спустили б, як мешкання, вечори. Сліпота. Глухота.

Та обрізати уяву, зупинити лічильник думки ніяк.

Віктор нарешті зупинився. Повернувся й раптом замахах руками й капелюхом. А Ліда вже пробігла півдороги снігом. Не йшла назустріч йому, а бігла підтюпцем. Їй марилися плітки серед земляків: Віктор, мов, кинув Лідку. Ввижалася зустріч перед сільським кінотеатром або над Вислою: Віктор з Лесею або — ймовірніше — з Вірою. Або: Віктор зустрічається з чешкою-касіркою чи з полькою, з німочкою!..

Навіщо всі ці фантазії! Навіщо це заглядання у вигадане майбутнє! Чому маряться їй різниці смаків та розходження? ! Чому часто й густо здається він Ліді школярем? !

Разом з тим Віктор несподіваний: несподівано захоплений і несподівано байдужий, несподівано стриманий і несподівано рвучкий, несподівано боязкий і несподівано сміливий. Веселий і сумний.

Лідин надрив здався підозрілим. Лідине збудження тяжко було збагнути. Так вразила удача з вбранням? Сподобався затишний дім на околиці містечка?.. При чому тут град поцілунків і потоки пестоців? !

Віктор забрав у Ліди пакунок, а лівицею обняв і намагався притиснути дівчину до себе. Пробиував затримати русу голову у себе на плечі й пригладити, підібгати під шапочку її волосся.

Молода жінка чинила спротив: на волю рвалася, мов птичка

із жмені. А з волі кинулася на Віктора: раз, і вдруге, і втретє обцілувала йому обличчя і, здається, пальто. Вхопила його вилиці в лещата долонь і губами, мов тісто, рвала губи, губами припечатувала губи, вслухувалася губами.

— Зараз я тебе переодягну!

— Я тебе переодягну! Дам переодягати!!! Ах ти, нахабило! Ти собі уявити не можеш... Усе на світі віддати й мало! — раділа новому вбранню Ліда.

Віктор не набридав більше з своїми міркуваннями і не намагався більше збагнути причину Лідиної пересоленої ніжності. Дівчина вже й сама загубилася серед власних жалів і підозрінь, серед сумних передчувань. З дитинства їй відомі крутежі й смерчі настрою. Часом вона відчувала навіть складники й співвідношення сил у кризові години. Знала свою натуру. І часом проклинала її, часом нею насолоджувалася: що це польоти чи падіння в прірву?!

Ні Віктор, ні Ліда не пам'ятали, як обійшли почорнілий пустир, не пам'ятали, як перейшли сажневий канал посеред насипу, метр над рівнем луків, і шлях над лінією міщанських райків над різнею і довгов'язим млином. Пройшли повз квартали крамниць і майстерень, повз знайомий від першого вечора у Грюнберзі готель і повз будинок просторих мешкань, попід кам'яницею з низькими вікнами і півколом білого муру Сікори. У нього Віктор закупував для кухні зеленину.

— Заходь, тевтонко! — і Віктор спиною і боком наліг на скрипучу фіртку.

— До вашого відому: не тевтонка я, а загадкова слов'янська душа, mein Herr!

— Mein Herr! Mein Herr! Звертання Йоганни Карлівни, моєї полтавської вчительки... Боже мій!

Хвиля свіжого настрою. Власне, хвиля за хвилию, вал за валом. Наче не перед добром! Наче ні чужини тобі, ні війни.

Згодом знайшлася чорна цяточка й блудна складочка: як він сьогодні відпросився до Ліди... А мама, тато й Льока далі пішли через містечко на горби, до лютеранського «колоска» на правому, до цвинтаря на лівому. Всі сподівалися, що й Віктор не втече на цей раз... Як усі чотири колеса розмови раптом зазмерли! Душа розмови чкурнула в безрешетеве небо...

Стрималися всі. Ніхто не просив Віктора побути до обіду з родиною... А він не запропонував, не посмів, гуртом зайти за Лідою!

Кара за те: цілий день чорти басаманили душу й наколювали серце на шпички.

Ліда, до речі, здогадалася про неприємність у родині Лисенків і про свою до непорозуміння причетність. Алісу Оттівну вразила блідість Вікторового обличчя. Нюх її не зрадив. І рі-

шення її було мудре: без слів, без сантименту розбакати пестунчика, дорослу дитину...

На краю містечка, за густою лінією череп'яних дахів гострими трикутниками, над лукою Віктор ожив. Снігу, снігу в очах! Голубчик сніг. А за ним вода. Повінь на ріці покраяна греблями й мостами.

*

Чотири години Віктор пробув дома. Після обіду у вікні стало сонце. В кімнаті отаборилося літо. Треба забути було тільки про розпечений простинок кахлів.

Вперше за кордоном так вчитався Віктор, так розпівся мозок. Навіть закріпив у ліжку: голова на сторч поставленій під бильце подушці. Поруч, під спільною ковдрою, поринув у книжку Льока. Озброївшись окулярами, проглядали «Український вісник» і «Пробоем» батьки.

Килимом від стіни до стіни — сонце.

Подарунок Шрамма, привіз з Ляйпцігу, готичний том з наклеюю антиквара, з давньою печаткою, ініціали «F» і «B». Коштовна річ: «Die Stunde der deutschen Musik» Ріхарда Бенца. «Астрономічне відкриття» в сінях Німеччини. Відразу ясно: нова зоря, нова планета! Під лінійку попсована червоним олівцем книга. Підкреслення рядків і, сторчма, цілих абзаців. З них стає ясно, що читач твору — прекраснодухий та ретельний. Не виключене, що добра він людина, тільки... недоумкувата. Чудасія-ідеаліст.

Ну, що ж! А Віктора теж привабили не тільки дійсно важливі твердження, а більше можливість рівнобіжно думати про Україну: «Ми не без духу, а без дому, в якому б він жив, — і тому без культури». — Грім серед ясного неба! Пахло Полтавою, Києвом... Засвітилися вікна фундаментальної бібліотеки в університеті, — на квадратний парк між Володимирською й музеями, й музеєм Ханенків...

Дійсно! Ми не без духу, ми без дому!

Льока відразу забрав книгу від брата, щоб переконатися, щоб пробігти текст попередній і наступний. Він, стриманий, спалахнув злегка: думав. Льока стріляв завжди виключно напевне й непомильно. На тлі його вивірених думок Віктор часто сам собі здавався «поетом» і «малярем».

Ладен був трохи погомоніти й побагатіти думкою тато. Але запротестувала мати:

— Облишіть прощу вас! Ніколи не можна вдосталь почитати! У вашого німця нічого нового не сказано. Ваші висновки я знаю наперед. От люблю читати насамоті!

Татові вуса заворушилися незадоволено:

— Ще з епархіяльної школи. На холодні сходи втікала з книжкою. Ледве не на горіще, під дах!
В хаті затихло: соняшна ніч.

16

Від ранку до обіду й тепер от до одинадцятої вночі — з Лідюю. Разом з тим Віктор поділяв погляди й мірила рідних. Розумів їхнє мовчазне незадоволення.

Звичайно, він переборщив. Проте дратувала залежність від волі батьків. Зараз погано пасували йому розумна поміркованість і здоровий глузд. Більше того: неписаний розклад найближчих тижнів чи місяців — суцільна дурниця. Відступ. Поразка.

І не відомо, чим усе це може закінчитися. Потреба... ризикувати, віддати ключі випадкові. Доля...

Чуже містечко вночі. Військовий час. Сіріє за каштанами поле. Чорний пішоход під деревами. Тінь посеред бруку. Все, як у кіні: початок драми, трагедії.

Ось тільки я, молодий чужинець зі сходу, перейду вулицю, підійду до фіртки... Або в куті між дебелим домом і прибудованим до нього кривником... А за темними вікнами, під бляшаним шатром спить моя родина. Може й не спить, чекає...

Віктор пильно слідкував за собою. Дивувався при тому, що не думав про Лідю. З нею пробув півдня й вечір, а тепер хотів самоти. Уява, мов сіллю, посипала страхом синці й мертвечину роз'їждженого снігу на дорозі і рябину ріллі. Ледь підморожена, кисла ніч зливалася з самотністю, з безрадівністю, з розчаруванням. Воля нарочито підсичувала, заохочувала «ромальовування»: щоб швидше досягти вершка туги, щоб жаль пішов розтокама...

Не Ліда турбувала, — батько, мати, брат. Що вийшов він, Віктор, на найзвичайнішу стежку молодиків: дівчина й нічого більше. Так «звичайно» він ще ніколи не жив.

Біля фіртки й перед дверима його ніхто не зачепив. Подвір'я здалося тут і там підмальованим: фосфор. Засвербіли руки й плечі, — так захотілося майнути в хату, опинитися в п'ятьмі сіней, замкнути двері.

В кімнаті не чути було ні подиху, хоч батьки не спали. Як на милість Божу, чекали супокою, вслухалися в нічну тишу. Льюка відразу почув біля себе брата. Обняв його за плечі.

Під час сніданку розмова снувалася нарочито ріденька. Ранком нікчемними здалися страхи. Тато, щоб не заважати, спускав ноги й всідався на ліжку навпочіпки. Частіше він ставив подушку під бильце сторч і počував себе, як калмик на коні. Бракувало йому тільки цигарки. Мама забороняла палити перед сніданком.

На столику, на зовсім іграшковому, стояв глечик молока, лежав хліб. Пишний глек пані Ванди: купоросний листок і кругла квітка на барильці. Схожа вона на зубці цукатів або пастили, на кольорові шкелця в чорній рамі або на скалку бурякової лампади. А склянки звичайні, грановані.

Вдягаючись, Віктор часто подавав батькові скибку хліба з маслом або з повидлом і молоко. Під подушку клав цигарки й сірники. Льока не підходив до тата, щоб не розплакатися. Батько був такий вив'ялений і блідий.

А Віктор ще й посміхнутися міг. Тільки ледве утримувався, щоб не поплескати нічного сторожа по плечі, на зняти йому з чола сиву чуприну.

На ласку тато відповідав гамою посмішок.

Його треба було берегти. Як він розхвилювався, побачивши на грудях синів біло-сині значки робітників зі сходу! Щоб не впасти, швидше ліг на подушку.

— Буза! — переконано й щиро заспокоїв батька Віктор. — Пізно начепили. Не надовго! Силу треба збивати для важливіших подій. Ковпаки б дурацькі на їх голови насадити по рота! Расові телепні! Виродки!

І Віктор узявся, схожа вона на ефес стародавньої шаблі, за ручку одностулкових, як куб широких, дверей. Поперед себе, мов даму, пропустив брата.

А бувало, що Віктор боявся ранком луснути зо сміху. Намагався роздушити своє чоло й розбити чортів калейдоскоп... аби він припинив сипати незчисленні погляди і порухи знайомих облич та печатки наївних міркувань, сподівань і розрахунків. Ось тато у грюнберзькій крамниці тяжкого, як лантух зерна, німця в засмальцьованому халаті... Поруч нього спантеличена горою щастя мама: глум це чи правда?!

Але вона приховала той самий набір почувань, який тато подитячому виявив. І — надворі вітер гнув дерева й свистів поміж будинками — закупила харчі, крім хліба, на цілий місяць наперед. Самого повидла банку, відеречко... Ледве донесли: остюки били в очі й у губи, як вітрила напиналися пальта. Ледве, одним словом, доперли.

Півпогляд довкола подвір'я, порух ніздрі: день, як волога, — тяжезний. Не буде пощади. Фалди неба волочаться по землі. Хмари — сіряки. Розмазана сажка шибок над лісом і над містечком, над долиною, над повіддю й рікою. Обабіч паркана побите бур'яном дзеркало весняних вод. Рілля попід гору й цвинтар. Довкола неї перепечена восени жовтобрунатна рама полів. Калюжі, канали й струмки розгородили кам'яні плити тротуара й побитий шкіряною недугою брук. Ковбані й ковбаньки.

— На таку пору фуркнути б до Італії. На Капрі! І Віктор,

радий такій чудернацькій думці, легко перескочив через воду раз і вдруге.

— Ах, ти, ягуар! — і Льока опинився біля брата. Проте вагався, чи дійсно піти на фабрику через станцію, чи тьопатися через переїзд і луками. В одну мить він пережив уявну розмову з залізничником: «Ви маєте квитка? Що з того, що ви з «Гросни»! Це вам не вулиця».

І Льока пішов на переїзд. Міситиме землю. А Віктор до міста. До Гаєка за «кривою підводою», за місто по картоплю.

Гаєк, штурпак-дідусь, такий карнаухий, наче обценьками покалічений, такий цупкий і натоптаний, завжди хитрував відповідати Вікторові на всілякі домагання й прохання з умовляннями одним словом. Йому завжди кортіло сказати «ні!», а губи вимовляли «так...»

Старий не помічав Вікторової терпеливості. Нічого не здужав досягти подарунком: цукор і варення. Співпраця трималася виключно... на ордері міської управи.

Швейк щоранку впирався й марнував час. Уперше по-людському заговорив, як побачив на піджакові молодика знак «Ост». Навіть запропонував сісти до столу, налив миску кандьору й кухоль липового чаю.

Двері Вікторові відчиняла Гаєнкова стара. Сам господар сидів на ліжку, влазив у штани й траплялося, що вже напихав носа тютюном, чхав на всю хату. Відвертався й смішно вдавав поспіх. Та Віктор чекав терпеливо: не дратувався, не сміявся з перевтомленого життям дідугана. Молодий чоловік приглядався до казкової хижки над шосе, до ганчір'я, кістки, скла, взуття-недоносків й гори металів на подвір'ї. В халупі тяжко було дихати. Віктор і без пальта кидався по ній, як у клітці.

Вузьким проходом поміж дочервона розпеченою піччю й горою лахміття на супружому ліжку, поміж столом і шафою, столиками, шафками, стільцями й ослонами, стільчиками й ослінчиками, понад кріслом з продавленим дном і крісельцями маршував молодий остивець, дивувався. Дивувався?

Усе це манаття — дно світу. Над ним стіни вишикуваних на полицях горшків, виставка посуду: вази, глеки, кухлі, коновки, келішки, поставці, свічники, тарелі, попільниці, статуетки, солянки, перечниці, нарешті, скарбнички з шпарами посеред спини або на голові, поміж вухами звірів і свійських тварин. Простінок кімнати був розквітчений чудернацькими дзигарями. А засиджені мухами рами й скло гігантських і мініатюрних літографій на стінах від підлоги, дослівно, до стелі! А дзеркала, а іржа й блискітки скла на розвішаних на сволюку, на балках канделябрів! Уже в сінях кишло турбувало ніс: пахла бодня з сухими травами й квітцям.

Червоноволося чалкунка, господиня дому, пасувала до ото-

чення: провалля, замість рота, руки над розпеченим з дня до ночі чавуном, то жовтогарячі, то піщані, то сині, то багряні тіні на грудях, на котячій голові з риженькими вусиками на писку. Жінка наче ворожила. І жмурила очі, мовчазна споконвіку, коли язики вогню спалахували вулканом. Пірнала в ліс спалахів, як статуя в глушині парку зникала за валом туману.

Після липового чаю почалапали за місто. П'ять, сім кілометрів лісистими горбами. Світлоріжжа Гаєкова кобила шкандибала з надривом. Ледве доперла пустого воза до Сікори. Кожне третє прізвище тут: Сікора.

Як би охоче одубіла ця розумна тварина! Прямо посеред дороги...

Гаєк не підганяв: демонстрував її неміч. А Віктор підбадьорював: ляскав по шиї, гладив гриву. Це й рятувало справу.

Сікора щодня надіявся, що чорт не принесе ще «гостя» з «Гросни», що забудуться зобов'язання й обіцянки. Бо які резони, які угоди дійсні й зобов'язуючі, якщо треба давати, втрачати? ! Вовком зиркнув на Віктора, на пришелепуватого Гаєка, на калічну кобилицю. Білявий і вже загорілий велетень з голубими очима, дуже стрункий і розмашистий, закинув граблі-руки на потилицю, поколупався, по-курачому, дерев'яними пальцями під ковніром несправованої сорочки, мацнув щетину на скронях, на цоках... і пішов до повітки. Від людей. Заспокоїтися.

Віктор лишив Гаєка серед подвір'я й забрався до хати на теревені з жінкою господаря, намагався роззнайомитися з дикуватою малечею, з безштаньками. Залишив хазяїна в спокої. Зрозумів: хай погасне досада. Хотілося також приглянутися до «хатньої механіки» шлезького селянина.

Серце дому — кухня. Навіть — піч. Білі з синіми кахлі. Довга, як стіл, плита. Їдальня: пустка, холодна. Гострокутня й висока лава, стіл. На ряднині кагал пшеничних дітей в байкових камізьельках та сорочках, босоногих і в капцях. Лялька з розпоротим черевом на нефарбованій підлозі, одноокий ведмедик з передавленими ногами смирно сидів у куті кімнати.

Розхрістана жінка з вишневим ротом і бірюзовими шкельцями очей, слухаючи Вікторову польську мову, ледве стримувала регіт. Вікторова мова поставила настрої з голови на ноги і в самого господаря. Розійшлися приятелями, хоч Віктор і виканючив у селянина гору харчів для фабричної кухні.

— Та ви геній! — заявив своєму постачальникові Людвіг Шрамм. — Як у того дуба вимантачити лантух борошна або лантух моркви! Нічого не розумію! Не зрозуміло!

Людям здавалося, що Віктор багато знає про становище на фронтах і про події у світі. Знає та мовчить. Тому хапали Віктора за плечі. Одні, щоб швидше проштовхнути крізь натовп на ганок і в цементовий передпокій з веселими дверцями директорського кабінету, інші, щоб затримати, розпитати, наговоритися. Їх заспокоював обмін думками і навіть шибеничним жартом.

У кабінеті Шрамма плакали жінки. Всім хотілося пожити ще на щойно насидженому місці. Звідси, марилося, ближче було від України. Напевне також до... минулого! Чи сподівалися на рішучий злам військових подій?! На зміни у світовій політиці? І на переродження німецьких вовків на німецьких ягнят?!

Думали по-дурному. А говорили розумно, розсудливо. У темряві ключилися завідомо нездійсненні мрії й казки.

— Ну, що тут можна сказати! Хай кожен...

— Дійсно! Має рацію. Чого це ми до нього пристали!

Одначе запитання не припинялися:

— Хто складає списки? Кого шлють до Німеччини в першу чергу?

— Будівельників. На нові фабрики: під Ляйпцігом і на Райні.

У словах молодого чоловіка вчувалася правда і люди вщухали. І думок він ніяких не проповідував: робіть, як знаєте.

Буча зчинилася не на жарт. Їхати під бомби відмовлялися списком. Справа дійшла до Якобі.

Він приїхав до Грюнбергу у супроводі головного директора фірми Кеніґа і, напевно Шраммового наступника, Шредера. Прибув увечері. Наради в пустопорожній залі готелю продовжувалися до другої ночі. На ранок залишилася зустріч з робітниками.

Перед вечором наступного дня очолений Віктором гурт пішов поміж картоплями, а далі по шосе, до робітничого табору над Вислою. Але день був з самого початку суцільним плетивом сумнівних удач, неймовірно важливих рішень, несподіваних змін у відношеннях між людьми. Облудою була його погожість, його спокій і млявість.

Гризоти й жалів, муки сумління — напівжиття.

Брати щойно всілися за столи, як шарахнулися двері й до контори влетіла Ліда:

— Не можу виспатися! Не можу підняти себе...

Віктор устав зі стільця, щоб поцілувати дівчину в скроню. Глибоко розправив під столом ноги Льюка. Він не помічав Ліди, аж доки вона не підходила до свого «дорогунчика», доки вона не мазне своїм рум'янцем його щоки, і, параваном наставивши носову хусточку поміж їхніми губами, не поцілує його. Тоді вже починався робочий день.

У цю мить двері відчинилися. Так відчиняв їх тільки Людвіг Шрамм.

Перед директором зайшов у контору сорокалітній чоловік. Високий і кугастий. Червоне волосся його ладне було спалахнути кожної миті. В мікроскоп глянь — побачиш не волосинки, а гнотики.

— Віктор Лисенко, — представив Шрамм. І посміхнувся. На обличчі у нього, зміями, безліч почувань: симпатія, іронія, уїдливість, заздрість, глум.

Якобі глянув і кинув Вікторові величезну руку. Тільки золоті волосинки обабіч ремінця й годинника промайнули, тільки смикнулися вилоги сорочки на золотих ланцюжках, з камінчиками, підскочив рукав піджака.

— Герр Віктор Лисенко, я про вас багато чув.

Віктор глянув у водянисті очища. Уже на сто років наперед занепокосні. Навіть збентежені. Солідні й чесні. Уже готові до історичних струсів, до обвалів під ногами. Очі на свій лад навіть винні... Шкіра обличчя надто ніжна. На носі, здавалося, вона трісне: вигляне мясо.

— Я маю до вас прохання, — відповів Віктор. І випалив за одним махом, що він примушений днями виїхати з паном Шраммом на Райн, що в таку пору тяжко залишати родину навіть у Шлезьку. Прохання його: попрацювати б ще тут, у Грюнберзі... Прохання його: не розривати його родини...

Панн Шрамм ледве не впав на підлогу. Ледве не втратив свідомости. Порожевів, почервонів. Згодом зблід. Усім тілом наліг, доки не віддихався, не пересапнув, на ріжок Вікторового столу. Такого не сподівався!

— У такому разі, — запитав Шрамма Якобі, — з вами поїде Марія?!

— Марія не може залишити батьків. Вона вже перебирає склеп.

У цю мить у Ліди з'явилася думка... рішучим кроком піти назустріч долі, розрубати Гордіїв вузол непорозумінь з Віктором, спробувати вдачі на іншій дорозі.

Несподівано для всіх у конторі на Райн вирвалася їхати — Ліда!

*

У день відступу, розвінчання — в повітрі вже пахло пенсією — така злива бадьорих ноток! Так багато радості! Масляні плямочки посеред шерехатих тіней на дзеркалі душі. Ще в Києві йому сподобалася краса Ліди. Свіжа, трішки тяжкувата. Навіть розмашиста, багата, буйна. Разом з тим не без тонкості натура, не без стриманости, не без гостроти...

Поява Марії Петрової з батьком, інженером, дещо дрібнуватої, але засмаглої чорноморки, — юна вона й спіла, — перетасу-

вала його наміри, як карти. У Кам'янці Шрамма дратував роман Ліди з Анатолієм. Він червонів і... щасливо посміхався, зустрічаючи закохану парочку киян.

Та все це минуле. З Шварцвальду, від родичів, рушила на Гогенгайм на Райні шукати мешкання дружина. Люїза Марія працюватиме в його конторі: приємно щоранку бачити біляві борозенки й папушник кіс киянки. Крім того, приємно буде в'яснити причини її розриву з Віктором, цікаво буде спостерігати перепетії у свій час обірваного роману з Анатолієм. На жаль, не побачить він, як Віктор, мудрець, корчитиметься від ревності!.. Чи не прилетить на Райн?!

*

... Мовчки слідуючи за багрянопиким чотирикутником, за Кенігом, Шрамм саркастично посміхався: згадав, що Ліда має в Ессені тітку-остівку, тата й сестру... Але це дурниця: не тому вона їде. Це відмовка...

Шрамм вдивлявся в невидимі ландшафти. Не в стежку, не в картопляне поле попід шосе й попід дімки в садах.

Шли один за одним: Якобі, Кеніг, Шрамм, одnorукий Шредер. Віктор пепереду. Вів. І сам себе питав, чи панове справді ще розраховують на фабрику в містечку над Вислою, чи це марнування вже безпотрібно часу перед здачею країни на милість переможців?

Замилування це власних чи чужих очей?! А може, Віктор зовсім не розумів німців?.. Невже в них жевріє надія на перемогу? На згоду з Заходом?! Та це «вони». А що вчинив сьогодні Віктор? Чи не час уже звідси втікати? Не померхло вже світло від чуда в Мисловицях?! Хочеться спокою?!

18

Це все відбулося в серпні. Наприкінці літа, на початку осені. А в березні, що не день, над Гросною виростили крокви. У травні над коліями містечкової станції, над картопляним полем і над пуццями колом — зачервонів гостряк череп'яного даху.

Напереків глуздові, зраділи очі: будівництво!

На години, навіть на дні затихав розум: «Добре, не кінець ще, початок!..»

На кухні, після поїздки до Сікори, сів підобідати Гаек. Жартував Віктор. Казав Андрущенковій, сміхотливій куховарці: «Розпряжіть кобилу та напійте її чаєм з цукром!»

Глянути на вимантачені трофеї й посміятися заглянув на кухню директор. Забрав Віктора до свого кабінету... на нараду.

У його писемному столі лежали на аркуші паперу договори

дном перевернуті келішки. Кришталь чекав нагоди, щоб показати себе з найкращого боку.

Марія Петрова вже на самому початку наради не витримувала, від сміху захлиналася. Ще десять хвилин прагнула всидіти за машинкою, та вже лягала на неї... Просила:

— Ві... ктор! Прошу... вмираю!..

Нарешті вона підходила до столу й діставала свою склянку, наливала вина. А воно ходором ходило по келихові й хлюпало на підлогу й килим. Треба було підставляти долоню.

Віктор зображав дорогу з гори й на гору, ліс, сонце, дишель парокінного воза над оком Гаєкової кобили, Гаєка власною персоною й самого себе. І як гарбу треба було, підставляючи ногу під колесо, перти на гору, а згодом — гальмувати... Кобилу, в обох випадках, підтримувати на дусі. Гаєка підхвалювати й бадьорити.

Найкоротшими були розмови ділові. Шрамм і Віктор ніколи не говорили про ремонти, будівництво й казани довго: досить було їм офіційних засідань. На них, до речі, Віктор перекладав. Петров не розумів по-німецькому.

Мимохідь давалися доручення, нашвидку — відчіти.

Шрамм і Віктор однаково ставилися до будівництва фабрики.

Але про війну, про майбутнє світу теж було страшно висловлюватися чітко і ясно. Говорили про «загадкову слов'янську душу» й про симпатію українських дон Кіхотів з «Гросни» до Людвіга Шрамма. Половина з них, щоправда, — Санчі Панси.

Багато навіть стріляних людей мали свого директора за гаранта вольностей... Дехто вважав Шрамма за засекреченого в силу обставин... приятеля. Більшість — за оборонця. А Петрова, без винятку, — кляли. Як і Сонова, «Орла».

Шрамм не совав носа ні на будівництво, ні до склепів цукру, соків і вина. Директор оббігав людей біля дверей льоха, бочком, бочком, по траві... Або щасливо посміхався до чубатих і вусатих дядьків вантажників і до... запряжених у ноші — все цегла, глина, цемент! — ватянок остівок, дівчат і бабів. Подобалося, що він нерідко обідав в «українському ресторані» — на траві за фабрикою, на галявині серед картопель. Звичайно, за окремим столом. Подобалося, нарешті, людям, що був з нього справжній пан. Не грубіан. Не ракло.

Шрамм цікавився причиною свого «успіху» в українських робітників. Але Віктор не хотів защемити його самолюбство, уникав точної відповіді.

— Це тому, — пояснював сам директор, — що я люблю ваших людей!..

І Шрамм силувався не розреготатися. Він твердо знав химерність і бігунковість людської вдачі. Знав ціну й остівським сим-

патіям. Непорозуміння в чистій формі! Несподіваний збіг обставин і тимчасових інтересів!

Він тонко відчував, яка ненависть то жевріла, то розгорялася в душах зігнаних до Німеччини робітників. Особливо — українців. Війна розворушила в них надії... Боязке задоволення й почуття вдячності неймовірно легко, сливе безпричинно розпускалися в людських душах: гору завжди брала ненависть. Удень і вночі люди з України корчилися від жахливих марев: кінець війни... принесе розстріл або заслання, Сибір, Крижаний океан, Азію... Ввижалася, з розпачу, зрада власних переконань, власних бажань, споконвічних мрій про Україну... Ввижалося самоприниження заради животіння, навіть розправа над собіподібними, над однодумцями, земляками... Марилося саможерство!

Людям ставало вражаюче ясно... Виявлявся брак справжнього характеру й передбачливого розуму. Мізерна була думка. Її низинні береги топило низькопоклонство, хамелеонство, підлецування...

Безконечна й ледь вловна метаморфоза людських почувань і думання людського. Мерехт від бігуна до бігуна. Тіні. А людське товариство — ботанічний музей. Стенди розчесаних і докладно вивчених корінців: людські інстинкти, людські пориви, характери, людські душі. Кожна мова світу має для них влучні назви, навіть *termina*.

Що тут за дивовижі-переживання, що за надії-химери, що за розрахунки й передбачення, справжні й фальшиві, що за пристрасті таємні, за бажання і що за побажання ближнім! Такі несподівані бажання. А побажання іншим схожі на ваду розуму. Як хвороба душі.

Віктор ніколи не узагальнював своїх думок про земляків, не давався Шраммові на гачок. Бо хвальба як хвальба. А самокритика, навіть дозі її в натякові, радувала німця до нестями. Він наливався рожевим лаком і п'явся злетіти в небо. Віктор охоче хвалив Захід. І залобки протиставляв Захід, не Україні, як цього хотілося директорові, а Росії.

Для Шрамма на схід від Німеччини червоніло суцільне море Росії. Його русофілство цікавило Віктора. Звідки така сила?! Росії не можна було пальцем зачепити: Шрамм починав шипіти й свистіти. Непритомніли його перегріті очі. Директор кипів. З вух, як з паровоза, били гейзери пари.

Нарешті Віктор, задоволений і щасливий, припиняв допитування й сідав відпочити. Думав, що його приятель «хвора людина». Та лікар уже не за горами. Ось-ось подзвонить... І вилікує.

Двері за Віктором причинилися. На губах у нього і в очах

набрякла, визріла іронія, а наполовину — задоволення. Сила. Почуття правоти.

Марія заглянула в очі Вікторові, потім і шефові. Але блискавично зрозуміла, що сказане не туди слово піде Вікторові на користь, що Людвіг заново почне перебирати сітки й сальви Вікторових слів і, дивись, заплутається в них, покличе ще сьогодні або завтра молодого чоловіка на підмогу... Одним словом, побоюлася, що Віктор знову, як з кишені вийме, Росію й Німеччину... і поставить їх чолом до чола, доведе німцєві протилежність національних інтересів двох імперій. А прокляту Україну Віктор оборонить вдень і вночі. Та ще й так серйозно! Людвіг кусне її, та вмить виясниться, що боляче стане Росії або Німеччині...

Спантеличений директор залишився насамоті. Сів у крісло й розкрив папку з уміло підшитими паперами. Аркуші жовті, зелені, навіть рожеві, а решта — білі, білі. Марія, на прощання, вперлася руками в коліна й пригнулася до нього, запитала очима, що з ним, чому він схожий на червоний ліхтар, і поцілувала в губи раз і вдруге.

— Іди вже, мама чекає. І зубний лікар також.

... Напровесні розпочату розмову закінчено було у травні. Під час прогулянки по шосе понад Вислою. В неділю.

(Далі буде)

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла в українському перекладі повість білоруського письменника

ВАСІЛЯ БИКАВА

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ,

найвизначніший твір у радянській прозі про другу світову війну.

Ціна в США — 2,5 дол.; в Німеччині — 10 нм.; в інших валютах рівновартість останньої суми.

Замовлення адресувати до:

„Prolog“ Inc., 875 West End Ave, Ap. 14b,
New York, N. Y. 10025, U. S. A.

або до видавництва «Сучасність».

«НІЧНА ПІСНЯ МАНДРІВНИКА» Й. В. ГЕТЕ

(Як би переклали її українські поети, якби вони її перекладали)

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

На полонинах
Настав спокій.
І по долинах
Стихло якстій.
Не піють гави,
Ні когути.
Завжди: небавом
Спічнеш і ти.

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ

Всі верховини
Хропуть.
Хочуть внизу долини
Спати щобудь.
Кемають птахи. Не збудиш
Гілку ані одну.
Вартуй! І ти здобудеш
Кавалок сну.

ПАВЛО ТИЧИНА

Скирти пшениці — гори
Заснули, нішелесь.
Сплять хлопці-комбайнбори
Й герой-ударник Лесь.
З ним трактористка Нінка —
Одна нога туди...
Перепочинь хвилинку —
І знов до праці йди!

ВАСИЛЬ ВАРКА

Верхівоньки, як милість Божа,
Люляють в тихості нічній.
Душі моєї огородець
В тумані і в голубизні.
І миготить пригір'я зелець,
Як тая правдонька в житті.
І ти заснеш гарненько, леле!
Із руцями на животі.

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ

Сплять гірські верхів'я,
У долинах тінь.
Щось писать хотів я —
Та якби ж не лінь.
Не відповідаю
Друзям на листи.
... Може, десь докраю
Зледачів і ти?

ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ

Я на горах —
Чи я в долині?
Задрімали шпилі стрімкі.
В неї очі красиві, сині,
А в вас які?
Не шукайте слідів покори
На обвітренім
Їх лиці.
Дуже гарні грузинські гори.
От молодці!

ЯР СЛАВУТИЧ

Спрагнули вершини
Згагою жагань.
Гербоносні крини
Змогутила хлань.
Темні коморола
Заярив щитар.
Побрячи довкола
І звергнися в яр.

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

Верховини, рвіться в наше небо!
Верховини, серця мого шмат!
Щоб прийти в комуну, всім нам треба
Сили перемножити стократ!

Височійте, буйні і зелені,
Над хиткою кволістю яруг!
Будьте мужні й мудрі, наче Ленін,
Наче Ленін — вчитель наш і друг!

ВІРА ВОВК

Гірські кражі
Поснули за вуглом.
Я шию карнавальну маску,
Щоби
Її вдягти в сарі і до запаски,
І бедрами розсунути ці гори.
Хай гріє їх тепло
Моїх півкуль.

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ

Творчі верховини
І самотня путь.
Але ці кретини
Не дають заснуть.
Лізуть, тупорилі,
Нікуди втекти.
Тож хіба в могилі
Знайдеш спокій ти.

ЛІНА КОСТЕНКО

Поснули вершини сині,
Поснули вершини сиві,
Поснули вершини сизі,
І всі — чужі.
А я, мов чайка на кризі,
Одна на чорній межі.

Хочби собака загавкав,
 Годинник прохарамаркав,
 Або хоч ворон прокаркав,
 Щоб лунко луснула тьма.
 Курю сто першу цигарку,
 А сну нема.

ЄВГЕН МАЛАНЮК

Сі безмовні верхи — се послулі залізні когорти,
 Припонтійські квадриги, що кидали ворога в ляк.
 Я дивлюся на них, що стоять, заворожені чортом,
 І з сльозами моїми мішаю коньяк.

А над ними бреде, наче привид, самотній Мефісто,
 В злotoярних пожарах, до п'ят загорнувся плащем.
 І жевріє під ним се прокляте зачумлене місто
 У отруйних димах, під холодним осіннім дощем.

МИКОЛА ВАЖАН

Круті шпилі, залізні гори там,
 Де щуляться фашисти за рікою:
 Нема спокою псам,
 Нема спокою.
 Щоб не проліз жовтоблакитний гад
 Крізь хмель, крізь хмиз, крізь віття чорнолисте —
 Пильнуу Країну Рад,
 Не спи, чекісте!

ПОЕТИ НЬЮ-ЙОРКСЬКОЇ ГРУПИ
 (КОЛЕКТИВНО)

Верховини гірські вже змалку —
 мов нью-йоркські апартаменти.
 Сині мухи в Центральнім парку
 хочуть наші хребти пожерти.
 Що це — гори, чи помідори?
 Подуріли гранчасті зорі.
 А в калюжах веслюють, вперті,
 чорні вуха — шукають смерти.

ІВАН ДРАЧ

Верховини поснули — цибаті, брилаті, горбаті.
Запитав мене син, білочубчик, чого вони сплять.
Запитав мене син — але звідки про те мені знати?
У мартенах років прожеврїла їх долі печать.
Може це не верхи — оці чорні, потворні гіганти.
Може це наші предки — поснули, нечулі, старі.
Їх камінні хребти — наших марних надій фоліянти,
Що їх доля читає — щодня, від зорі до зорі.

ГАННА ЧЕРІНЬ

Сидить Гаврило під горою.
Спокою жде. Обріс корою.
Курїнь безверхий ніби, спить.
Міркус: що б його пропить.
Проспиш, Гаврило, Україну,
Вишивану і солов'їну.
Прокинсья! Он Маруся Бек
Йде, з пампушками, на Квебек!

РОСТИСЛАВ ЄНДИК

Паплюжні гори, суки, моцно сплять.
Їх чорна хіть мене не потривожить.
Я б устроїв безжалісно ножа
В це риковище, чупру бовт і вожеть.
Як вдарить вербель на ялярм в скаженім гвалті,
Я рвуся пріч, я згуби маю доста.
Мой-мой, звелись, жакують на рожен,
Так же би в них задуха чи короста!

Зфабрикували Свирид ЛОМАЧКА і Хведосій ЧИЧКА.

ОЛЕКСАНДЕР ФІЛИПОВИЧ: ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА

(Фрагменти спогадів)

«Я в цю добу, і підступну й криваву,
Прагну лише самоти».

Т. Осьмачка «Самота»

Мої ранні спогади про Тодося Осьмачку сягають першої половини 20-их років, коли я починав свої студії в Київському Інституті Народної Освіти. Осьмачка в той час був студентом старшого курсу літературно-лінгвістичного відділу КІНО і його інколи можна було зустріти в стінах колишнього університету. Часто можна було бачити його в читальні Всенародної бібліотеки (на розі Володимирської і бульвару ім. Шевченка), куди він заходив вечорами. Він був гарний на вроду: добре збудований, високого росту, з широкими рисами обличчя і густим темно-русявим чубом. У студентські роки він ходив у напіввійськовому зеленому «френчі», який йому дуже пасував.

З 1924 року Осьмачка належав до об'єднання київських письменників під назвою «Ланка», до якого входили ще Валеріян Підмогильний, Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник і Марія Галич. Ця група час від часу влаштовувала літературні вечірки (інколи вкупі з неоклясиками), на яких Осьмачка надхненно читав свої поетичні твори, що ввійшли пізніше до збірок «Скитальські вогні» та «Клекіт». Читець з нього був добрий. Він мав сильний голос, яким вправно модулював. Тоді вже, після появи першої збірки його поезій «Круча» (1922) і прихильної критики Сергія Єфремова, його ім'я було оповите славою доброго поета. Єфремов писав про нього: «Серед нашого молодняку Осьмачка являє, може, одну з найбільш надійних сил, що не розгорнулися ще уповні, та має, мабуть, данні для цього».

У дискусіях на вечірках він не любив виступати. Від імени групи здебільшого говорив красномовний Антоненко-Давидович.

Осьмачку дуже часто можна було бачити в товаристві Г. Косинки. Вони були близькі друзі. Їх єднала не лише любов до літератури, а й спільність походження і долі: обидва вийшли з села, з бідних селянських родин, бідували за молодих років і здобували освіту самотужки. Валеріян Поліщук написав був в'їдливу епіграму на цих двох друзів, яка в 20-их роках ходила по Києву:

Косинка і Осьмачка —
На два кінці ломачка.
Для Винниченка — зброя,
А в нас стирчать обоє.

Мое особисте знайомство з Тодосем Степановичем припадає на літо 1924 чи 1925 року. Одної неділі я йшов по Володимирській вулиці, коли раптом надібав свого старшого кузена Івана в товаристві Т. Осьмачки і ще двох колег — «українізаторів»: Г. Калішевського (майбутнього співавтора «Словника чужомовних слів») та К. Волошина. Відбулося знайомство. Ця компанія робила прогулянку в напрямку до Володимирської гірки і запропонувала мені приєднатися до них. Осьмачка відразу привернув мою симпатію своєю простотою і безпосередністю, веселою вдачею і почуттям гумору. Інколи, коли оповідав щось цікаве, він вибухав нестримним сміхом.

Минули 20-і роки, часи пореволюційного відродження, коли література і мистецтво ще не були втиснуті у прокрустове ложе «соціалістичного реалізму», письменник ще не оглядався на партійного цензора і міг вільно виявити своє творче «я». Це була доба, коли розцвітала творчість неокласиків, а театр «Березіль» під керівництвом великого мистця сцени Леся Курбаса розкривав свої необмежені творчі можливості; коли ще відкрито дебатовались проблеми і шляхи нової літератури, відбувалися літературні вечірки і диспути (наприклад, над «Соняшною машиною» Винниченка). У той час Сосюра ще міг писати (і друкувати!) поему «Мазепа», в якій в уста свого героя вклав такі слова, скеровані на адресу Петра:

Чом ти прийшов до мого дому,
Північний злодію?

Микола Хвильовий тоді ж публікував свої славетні, з незвичайною смілістю написані, памфлети: «Камо градеши?», «Думки проти течії» та ін.

Почалися «прокляті» 30-і роки, роки погрому української культури і фізичного нищення кращих її представників. У справі СВУ засуджено і заслано С. Єфремова, А. Ніковського, Г. Голоскевича та інших наших видатних діячів. У травні 1933 року пустив собі кулю в скроню М. Хвильовий. У грудні 1934 року, після убивства в Ленінграді Кірова, розстріляно групу українських письменників, серед них найближчого друга Осьмачки — Григорія Косинку. Інших членів колишнього об'єднання «Ланка»: В. Підмогильного, Євгена Плужника, Бориса Антоненка-Давидовича заарештовано і заслано. Така сама доля спіткала в 1935 році і трьох неокласиків: М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.

Дальший шлях українського письменника прослався з Києва і Харкова на Соловки, Колиму, Ухта-Печору, Караганду...

Осьмачка в цей час зовсім зник з київського обр'ю. Ходили по-голоски, що він ніби захворів психічно, навіть збожеволів. Я й не дивувався, бо в ті часи кожна нормальна людина могла збожеволіти.

Якось восени 1937 року я йшов по Великій Підвальної вулиці, прямуючи до свого помешкання на Михайлівському завулку, коли раптом зустрівся з Т. Осьмачкою. Він був без головного убору, дуже блаженсько вдягнений, в стоптаних черевиках і темній поношеній куртці. «Олександрє Петровичу!» — звернувся він до мене. — «Ви єдина людина, яка може мене врятувати». Я нічого не міг збагнути — від чого, власне, я маю його рятувати. Про це я й запитав його. «Ви мусите поїхати зі мною до Кирилівської лікарні і там посвідчити, що я вже більше не „шамашедший“. Отже йдіть додому, візьміть свого пашпорта, а я зачекаю на Вас тут у скверіку».

Бачачи, що справа поважна, я відразу пішов до себе, захопив пашпорта і повернувся до Золотоворотського скверу, де на лавці чекав на мене Тодось Степанович. Разом ми пішли до Сінного базару, сіли на трамвай і поїхали до Кирилівської психіатричної лікарні. Там я показав свої документи, підписав якісь папери і «хворий» Осьмачка одержав звільнення. Видали йому невеличкий клунок з білизною та томиком поезій Байрона англійською мовою, з яким він ніколи не розлучався, і ми поїхали назад. Доїхали до рогу Підвальної та В. Володимирської (тоді вона звалася «Короленка»), тут я висів, а за мною і Тодось Степанович. Я почав прощатися, але він обірвав мене: «Олександрє Петровичу! — Ще одне прохання: чи не можна переночувати у Вас одну ніч?» Я, звичайно, не заперечив, і ми пішли до мого помешкання. Кімната моя в житлокопівському будинку була більше ніж скромних розмірів. Майже вся моя «житлоплоща» була заповнена ліжком, канапою, шафою на одягу, етажеркою з книжками, письмовим столом та трьома стільцями. Ми повечеряли, поготорили і полягали спати. Своє ліжко я відступив Тодосю Степановичу, а сам влаштувався на канапі.

Другого дня вранці, після сніданку, мій гість попрацював зі мною і пішов, а я подався на працю. Увечері Осьмачка знов прийшов з проханням перебути у мене ще одну ніч. Так тривало цілих три тижні. Вранці — прощання і розставання, а ввечері у дверях знов з'являлася скорбна постать Тодося Степановича, все з тим самим проханням: «Олександрє Петровичу! Дозвольте ще одну ніч!»

Вечори наші минали так: ми вечеряли, пили чай, після чого я готувався до наступних лекцій з хемії в медичному інституті, а Тодось Степанович сидів поруч і щось читав, або перекладав з Байрона. Якось перед вечерею попрохав у мене... цибулину, яку одним духом смачно з'їв. Інколи по вечері він лягав на ліжко, відпочивав з книжкою в руках, а то про щось собі міркував. Одного разу розповів мені історію свого «божевілля», яке він симулював, перебуваючи у Лук'янівській тюрмі. «Заходить якось до нас у камеру пе-

ревірочна комісія з трох осіб. Я підліз до них, рачкуючи, подивився їм жалібно у вічі, та й кажу: „А знаєте, мене заарештували аж три жиди!”. Потім почав їх благати: „Не бийте мене, не бийте!” — Вони переглянулися між собою, а один із них промовив: „Він, здається, того...”, — і постукав себе по скроні. — „Треба буде його перевести до лікарні!”. Після цього Осьмачка опинився у «Кирилівській». Це удаване божевілля він описав у «Ротонді душогубців».

Хоч яке злиденне було його життя в той час, але все ж він ніколи не втрачав почуття гумору. Якось я прийшов додому з праці стомлений і розбитий. Осьмачка подивився на мене і запитав: «Що це ви, Олександр Петровичу, такий сумний, ніби хвашисти (він саме так вимовляв!) здобули Мадрид!..» Треба сказати, що тоді саме була в розпалі громадянська війна в Іспанії. Війська генерала Франко обложили Мадрид і прикладали всіх зусиль, аби прибрати його до своїх рук. Про це багато писалося в пресі.

Одного разу, лежачи на ліжку, він про щось довго міркував, а потім звернувся до мене з питанням: «Як Ви вважаєте, Олександр Петровичу, якби в Радянському Союзі з'явився геній, — чи його визнали б одразу, чи за нього ще була б боротьба?»

Іншого разу він зауважив з сумом: «Ох, якби мені гарний костюм! Тоді б я не те що, а он що!»... Боже! — думав я. До чого тепер скотилися мрії українського поета!..

1937 рік — це часи вакханалії «єжовщини», неймовірного терору. Кожної ночі «чорний ворон» їздив по місту і виловлював все нові і нові жертви. Тільки й розмов було, що про арешти: «А чи чули Ви, що минулої ночі забрали такого то?»... Кожен жив під вічним страхом арешту і почував себе щасливим, коли спокійно переспав ніч. Дехто навіть тримав наготові валізку з білизною і речами першої потреби, в разі до нього вночі прийдуть і «попросять». А тут ще моє помешкання знаходилося під самим боком НКВД, відділ якого розмістився на вул. Короленка, лише за квартал від Михайлівського завулку, в кол. будинку Профспілок. Слід додати, що в той час усіх мешканців Києва зобов'язувало т. зв. «правило прописки»: якщо до вас хтось приїхав і зупинився, треба було негайно «заявити» його в районі міліції. Минав уже третій тиждень, як Осьмачка жив у мене «непрописаним». Я дуже добре знав, чим це пахне, що чекатиме і господаря і гостя, в разі хтось зробить донос і про це дізнаються відповідні органи. Я довго стримував себе від розмови на цю тему і все дозволяв Тодосеві Степановичу переспати «ще одну ніч», не маючи в собі сили відмовити в притулку цій нещасній загнаній людині. Але зрештою мої нерви не витримали і одного ранку, перед тим, як іти на працю, я з'ясував йому ситуацію і попрохав його, щоб він надалі влаштовувався на ночівлю в когонебудь з інших знайомих. Осьмачка вислухав мене з сумом, попрощався, і ми розсталися. Так минув рік.

Восени наступного, 1938 року, під вечір, до мене хтось постукав. Я був приємно вражений, коли знову побачив Осьмачку, по-дорожньому вдягненого. Він трохи поправився і краще виглядав. «Звідки і куди? — запитав я. Тодось Степанович посміхнувся і відповів: «Козак на север держіт путь». «Тоб-то куди?» — перепитав я. «Їду до Ленінграду, вступаю до фльоти». Я просто розсміявся — що за дивна ідея опанувала цю людину. «Не смійтесь, — каже Осьмачка, — я добре плаваю». «Так, але цього ще не досить, щоб бути прийнятим до фльоти!» Ми поїли, попили чаю, і мій гість того вечора залишив мене, поспішаючи на поїзд до Ленінграду.

За кілька днів він повернувся до Києва і знов завітав до мене на ночівлю, дуже розчарований. «Не прийняли, — сказав він, — спізнився. До торговельної фльоти зараз немає прийому».

Виявляється, він таки справді поїхав до Ленінграду і намагався вступити до фльоти. Він розшукав там земляка-киянина, Юрія Іванова-Меженка, літературного критика і бібліографа, який у той час працював у Ленінградській Публічній бібліотеці завідувачем відділу бібліографії. Меженко запросив його до себе і дома дав йому напучення: «Їдь, друже, додому в свою Куцівку і сиди там тихо! Зараз не такий час, щоб роз'їжджати»... Тодось Степанович послуухав його поради і другого дня після приїзду до Києва вирушив «до рідних пенатів».

Я я дізнався пізніше, він мав потаємну думку влаштуватися моряком і при щасливій нагоді майнути на Захід та... назавжди попрощатися з «країною соціалізму», з її «щасливим і радісним життям».

Тієї ж зими він знов навідався до Києва, але до мене вже не заходив. Він привертав увагу киян своїм незвичайним одягом: у кожусі, підперезаному червоним поясом, смушевій шапці і... білих полотняних штанах.

Минали роки, почалася жаклива друга світова війна. Я був покликаний до війська, потрапив до німецького полону і на початку листопада 1941 року повернувся до Києва. Про Осьмачку я давно вже нічого не чув і не знав, яка його доля. Раптом влітку 1942 року я прочитав в українському часописі повідомлення, що у Львові відбудеться авторський літературний вечір Тодося Осьмачки. Ця звістка мене приємно вразила. Я просто зрадів, коли дізнався, що Тодось Степанович пережив минуле лихоліття і залишився живий-здоровий.

По війні я перебував в англійській зоні Німеччини. У воєнній завір'юсі я розгубив всіх своїх рідних і втратив з ними зв'язки. Восени 1947 року я, нарешті, довідався, що мій близький родич — старший кузен Віктор з своєю родиною перебуває у «дівівському» таборі в Міттенвальді, мальовничій гірській місцевості на півдні Баварії. Я поладнав справу з відпусткою і відразу ж туди поїхав. Це була

велика радість — після кількарічної перерви знову побачитися з близькими і дорогими людьми. Але в цьому міттенвальдському таборі я мав ще одну радісну зустріч, а саме — з Т. Осьмачкою. Яюсь їду по табору, коли чую — мене хтось кличе: «Олександрє Петровичу! — Чи це Ви?» «Так, — кажу, — він самий». І почалася довга розмова, спогади далекого минулого. «А пригадуєте, — каже Тодось Степанович, — як у Києві, в ті жакливі часи, Ви дозволили мені жити у Вас і частували мене чаєм та українською ковбасою? Це ж була з Вашого боку відвага! Ні, сьогодні увечорі Ви мусите обов'язково завітати до мене, щоб я міг хоч трохи Вам за все віддячити». Він дав мені свою адресу, і ми розійшлися.

Увечорі, як було домовлено, я зайшов до нього. Крім мене, він запросив ще архітекта Євгена Блакитного. На столі з'явилася пляшка самогону, сало, консерви. Втрюх ми розпили ту пляшку, за чаркою згадували «прокляті» тридцять років, спільних знайомих. Тодось Степанович розговорився і раптом показав нам гострого ножа на зразок «фінки». «Це в мене для самозахисту. В мене і тут є вороги, тільки не знаю, з якого боку їх виглядати». Блакитний намагався заспокоїти його, але це мало помагало. Отже і на еміграції в Осьмачки була манія переслідування, наслідок пережитих у минулому страхість. На прощання він подарував мені свій новий твір-поему «Поет» із написом: «В. Шановному Панові Олександру Петровичу Филиповичу на спогад про Київ, мое поневіряння і Вашу відвагу. Року 1947, 25/IX. Т. Осьмачка».

Наприкінці 1949 року я залишив Німеччину і виїхав до Америки, до міста Міннеаполіс у стейті Міннесота. Через деякий час я з приємністю дізнався, що в цьому ж місті перебуває і Т. Осьмачка. У той час він працював як звичайний робітник на фабриці, що виробляла цементові бльоки. Це була важка фізична робота. Одного разу залізна форма для одливання бльоків перевернулася, впала йому на ступню лівої ноги і покалічила її. З цього часу він припинив працю, позивав фабрику і все сподівався, що вона заплатить йому відшкодування, але з того нічого не вийшло. Я зрідка з ним зустрічався. Деякий час він мешкав у молодого, передчасно померлого поета Ганниченка, що мав власний будинок, згодом перейшов жити до американців.

Як і раніше, він був у полоні манії переслідування. Йому все здавалося, що хтось хоче його отруїти чи викрасти в нього рукописи, тому він завжди носив їх з собою у старенькому портфелі, а під час праці обв'язував їх навколо пояса. Одного разу, коли я його одвідав, він цілком серйозно запитав мене, чи не може хтось пересвітлити його папери за допомогою радару і мати з них відбитку? Мені важко було переконати його, що це річ неможлива. Коли йому хтось пропонував їжу чи овочі, він часто відмовлявся, боячися, що вони отруєні.

Через кілька років Осьмачка залишив Мінеаполіс, виїхав, здається, до Нью-Йорку. Перед цим попрохав у мене, щоб я, з дозволу своєї господині, переховав у підвалі його речі. Господиня не заперечила, і Тодось Степанович приніс до мене дві валізи, які пробули у підвалі рівно два роки, до часу, коли він повернувся і забрав їх. Після цього він виїхав до Канади, жив там спочатку в Монреалі, а пізніше в Торонто та Едмонтоні. Перебування його в Канаді було пов'язане з друком твору «Ротонда душогубців», який він закінчив писати в травні 1956 року, в кінці цього року цей твір побачив світ.

Скоро після появи книжки Тодось Степанович надіслав мені авторський примірник з написом: «В. Ш. Панові Олександрові Петровичу Филиповичу від автора на щирій жалі до нашого письменства. Вибачте за такий садизм. З глибокою пошаною Т. Осьмачка».

Незабаром я одержав від нього листа з Едмонтону, в якому він писав: «Надіюся, що Ви уже мою книжку прочитали, тому я з деяким душевним правом звертаюся до Вас із проханням... Ви знаєте, що інтерес кожного автора у наших краях це найшвидше розповсюдити свою книжку, бо не буде ніякого стимулу до праці. Отже підшукайте когось із знайомих, хоч душ 10, виписати у мене „Ротонду“... Моя адреса: 9607, 6 room, 107 Ave. Едмонтон, Канада.

«Ви не гнівайтесь, що не питаю нічого за Вас. Ви людина інтелігентна, то не потребуєте сповіді перед невисвяченим на це.

«Жду відповіді і охотників підтримати свою поетичну культуру, яка поволі без нас потопала б на чужині.

З глиб. пош. Т. Осьмачка»

8/2, 1957 р.

Прохання Тодося Степановича я задовольнив і допоміг йому розповсюдити «Ротонду» на терені Мінеаполісу і Сент-Полу. Я його про це повідомив, подякував за подарунок і написав, що свої зауваження надішло пізніше, коли ознайомлюсь із твором.

У відповідь на це я дістав від нього такого листа (наводжу його повністю):

«Вельмишановний Пане Олександр Петровичу!

Я дуже радий, що і Ви відгукнулися до моєї книжки. Коли будете читати, то Ви довідаєтесь з п'ятого розділу, як я ставлюся до Вашого Брата. Він був не тільки добрий поет, але і як людина винятково чутливий і відгучливий. І я, згадуючи рідні картини нашої України, не міг не згадати і його, хоч і ретроспективно... Ця ретроспективність — для автора, а для основного героя книжки є як жива луна голосу серця до серця. Тут Пан Юрій Василевич Стефанюк каже, що це найліпша моя прозова книжка. І я так сам собі подумав, коли вона вийшла з друку. Шкода тільки, що наше українське суспільство не вміє мислити вільною думкою і може автора осудити за щирі жалі до тих людей, що завалили Україну і розкололи її

на більшовиків і не більшовиків, а нас пустили тинятися по світах. Коли прочитаете книжку, то знайдіть число «Наукового Вісника» за 1923 рік, за жовтень місяць, і познайомтеся там зі спогадами про «Другий Військовий Всеукраїнський з'їзд»... І побачите, що жадний автор тих проблем, що виникають із тієї статті, не посміє відкладати на час прийдешнього супокою...

«Отже жду від Вас листа після прочитання книги.

«Вітаю Вас так щиро, як тільки може вітати свого земляка просте та щире серце...

З глиб. пош. до Вас Т. Осьмачка».

Після прочитання «Ротонди» я написав Осьмачці свої думки з приводу цього твору і подав критичні зауваження щодо мови, зокрема, стосовно транскрипції деяких слів, як от, наприклад: «шохвер, ліворуція, ліворвер, наука, хрухтовий садок» і т. п. Я висловив думку, що в такій формі можна подавати наведені слова лише в тому разі, коли вони вкладаються в уста героїв, що говорять такою мовою, щоб віддати їй специфіку, народній кольорит. Там же, де автор говорить від себе, він мусить подавати не народну, а літературну форму цих слів, тобто писати не «ліворуція», а «революція», не «наука», а «наука» і т. д.

Незабаром я одержав від Тодося Степановича відповідь такого змісту: «Колись ще академік Кримський казав: „Тільки та книжка літератури варта уваги, що збуджує цікавість читати“. І тут же він був додав: „Це кажуть так хрэнцузи“. Отож і Ви з цього боку тільки і починайте критикувати. А всі оті „ліворвери“, „Хведори“ — це таке властиве нашій нації... Отій її частині, про яку Беранже каже: „Його Величність Народ“, що я просто обов'язок почуваю помилятися перед філологами.

«Тепер дякую Вам за уваги критичні і прохаю Вас потелефонувати до Булавицьких. Нехай пані Наталка*) натисне на тих, що збиралися купити книжку і не зібралися... Книжку дуже добре прийняла більшість людей. А ті, що не прийняли, то є політикани або віруючі у букву, а не в Бога. Це ті, яким піднесить, тільки спершу, чорта — як добродія людства, то вони лінивою думкою так його і носитимуть у серці а думки й не поворушать, щоб перевірити, чи то ж правда?

З глиб. пош. Ваш Т. Осьмачка».

В кінці серпня цього самого 1957 року я одержав від Осьмачки ще одного (останнього) листа з Канади з проханням допомогти йому повернутися до Сполучених Штатів. Він писав, що в нього два роки тому в Монтреалі витягли документи, і тому він має труднощі з ле-

---

*) Тут Осьмачка помилився. Дружину маляра Булавицького звати не Наталка, а Ніна. О. Ф.

гальним поверненням назад. Отже, я маю написати йому листа англійською мовою і «викликати» його до себе. Цього буде досить, щоб одержати дозвіл на легальний в'їзд до США.

Я, звичайно, зробив, що мене Осьмачка просив, і через деякий час він повернувся до Америки. Весь 1958 рік він жив у Міннеаполісі. Він був дуже зайнятий у цей час справою видання «Ротонди душегубців» англійською мовою. Його старання увінчалися успіхом. Він знайшов у Міннеаполісі видавця і наприкінці року англійське видання твору побачило світ.

Українці, які знали Осьмачку і шанували його як письменника, запрошували на мешкання до себе. Але на однім місці він ніколи довго не залишався. Як той біблійний «вічний жид», приречений на довічне блукання, він ніде не знаходив собі місця і весь час змінював помешкання. Жив він по черзі — у маляра О. Булавицького, п. Ф. Луціва, п. П. Кукурузи та ін. У цей час він не працював і займався переважно перекладами з Шекспіра.

Одного разу, наприкінці літа, я запросив його до себе. Ми розпили пляшку вина і згадували далеке київське минуле. Осьмачка «розійшовся», жартував, знову став таким, як у давні 20-і роки в Києві. «А пригадете, як колись Могілянський „убив“ Грушевського?» — запитав він мене і розсміявся.

Він мав на увазі новелю М. Могілянського «Убивство», написану після повернення на Україну з еміграції М. Грушевського (1924) і надруковану в січні 1926 року в журналі «Червоний Шлях». У ній герой убиває свого друга, «старшого років на п'ятнадцять», з «європейським ім'ям». За цими прикметами, а також по довгій сивій бороді, неважко було у цьому «другові» розпізнати М. Грушевського.

Згадав у розмові Осьмачка і дуже близьку йому людину — розстріляного більшовиками Григорія Косинку, якого він дуже високо ставив, як прозаїка, навіть вище за Хвильового.

З російських поетів він дуже любив Буніна, а з європейських його улюбленцем був Байрон, після нього Шекспір, Шіллер.

У 1957 році мені пощастило видати в Німеччині, вкупі з М. Орестом, збірку поезій Павла Филиповича. З'явилося було в українській пресі кілька рецензій на неї. Я подарував Тодосеві Степановичу книжку і запитав його, якої він думки про ті рецензії. «Всі вони пишуть не те, що слід — відповів він, не задумуючись. — «Про Филиповича треба писати, як про Верлена». Мене приємно вразила ця висока оцінка. Про те, з яким піетизмом ставився Осьмачка до свого колишнього професора, говорить наведений вище його лист до мене з Канади.

Я поінформував його, що тепер збираю наукову спадщину П. Филиповича і що чимало матеріалів уже маю під руками, а також, що в Німеччині, за ініціативою М. Ореста, має вийти збірник спогадів,

присвячений трьом неоклясикам — жертвам більшовицького терору. «Тодосю Степановичу!» — звертаюся я до нього, — «Ви дуже добре знали Павла Петровича, слухали його лекцій, коли були студентом ІНО, виступали разом з ним на літературних вечірках. Напишіть, хоч коротко, свої спогади для того збірника. А крім того — Ви маєте багатющий матеріал про літературне життя Києва 20-их років. Слід Вам було б узятися до ширших мемуарів про ту добу».

Осьмачка нічого конкретного мені не відповів і ми розсталися.

За якийсь тиждень він знову завітав до мене. «Те, про що Ви мене просили, я зробив. Ось тут, — він показав мені зошит, — мій спогад про Павла Петровича».

Це була для мене радісна несподіванка і я попросив його зачитати написане. Він зачитав, а закінчивши... попросив у мене «гонопар». Коли я пояснив йому, що гроші виплачую не я і що це справа майбутнього, коли вже збірник побачить світ, він сказав, що в такому разі свого матеріалу залишити мені не може. Пізніше цей дуже тепло написаний спогад був надрукований у збірнику «Слово», ч. 2 за 1964 рік. Я тут подав його історію.

У 1959 році Осьмачка залишив Міннеаполіс, і я вже більше з ним не зустрічався.

У вересні 1962 року я прочитав сумне повідомлення, що страдницьке життя поета закінчилося...

Далеко від рідного краю, на чужині покинув світ великий син української землі, невтомний шукач правди в «підступну й криваву добу», людина докраю чесна, безкомпромісова і непохитна в своїх поглядах. Весь час і вдома, і на еміграції він відчував органічний зв'язок з своїм народом, з тим занедбаним, знедоленим у колгоспному рабстві селом, з якого сам вийшов і життя якого у всій його суворій правді змалював у своїх творах.

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

ІВАН ФРАНКО
ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до вид-ва ПРОЛОГ.

**ЛАРИСА ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ: «ГОДИННИКАР І КУРКА»,
АБО «МАЙСТРИ ЧАСУ»**

«Як це дивно! Він багато знав про час такого, чого ми ще не знаємо...» Це слова Ліди Званцевої, героїні «Майстрів часу» при кінці цієї п'єси. Про самого автора, Івана Кочергу, можна теж сказати словами його героїні: «Може, він знав і розумів такі речі, чого його сучасники, в його власній країні, не повинні були знати і розуміти...»

П'єса «Годинникар і курка», або «Майстри часу», як її пізніше сам автор назвав, є свого роду передільною лінією драматургічної творчості Івана Кочерги. Цим твором він досягнув вершка в своїй літературній праці, і залишив у нас невиразне та певне почуття, що він багато дечого не договорив, багато дечого не дописав, про що хотів...

Кочерга став популярний 1934 року, коли «Майстри часу» одержали третю нагороду на всесоюзному конкурсі. Та для Кочерги ця слава прийшла вже тридцять років після друку його перших віршів.

Народився він біля Ніжена на Чернігівщині 1881 року. Батько його був залізничний службовець; життя біля залізниць не тільки вплинуло на тематику творів Івана Кочерги, але також і на його уважність до часу в житті людей. У двадцять два роки він закінчив юридичний факультет Київського університету. Ще з гімназійних часів виявляв велике зацікавлення літературою, яке такі перебороло його професію, яку він кинув після 25 років і від принагідного писання перейшов на працю в житомирській газеті. (Геть пізніше він редагував «Літературу і мистецтво» в Уфі, і журнал «Театр» у Києві, 1941). Тим часом уже більше присвячував часу писанню одноактів, трагедій, комедій і легшого жанру коротеньких п'єс.

Перші твори Кочерги були часто писані російською мовою, та приблизно від 1926 року (вплив українізації?) він перейшов на українську. Перша п'єса Кочерги — «Пісня в келиху», написана 1910 року; більш відомі його драматичні твори: «Фея гіркокого мигдалю» (1926), «Про що жито співало» (1929), «Алмазне жорно» (1930), «Пісня про Свічку» (або «Свіччине весілля», 1931), «Майстри часу» (1933) і «Ярослав Мудрий» (1946). Помер він, маючи 71 рік, у 1952 році.

За драматичну творчість Іван Кочерга був нагороджений орденом Червоного прапора (1939, 1947) і всесоюзною премією за «Ярослава Мудрого». 1950 року дістав титул заслуженого діяча мистецтв УРСР.

Драматичні твори «раннього» Кочерги (приблизно до 1934) відзначаються висловленими в них філософськими ідеями, метафізичними концепціями часу («Майстрі часу») і простору («Підеш — не вернешся»), які в певних випадках мають досить виразне екзистенціалістичне зафарблення. У цих творах помітний дуже ефективний, оригінальний власний стиль автора, але в пізніших — він сильно пристосовується до лінії соціалістичного реалізму. Сучасні радянські літературні критики свідомі цієї різниці між раннім Кочергою і пізнішим, але намагаються заперечити якийнебудь поділ його творів на ідеалістичні («реакційні») та матеріалістичні.¹⁾ Вони визнають мистецьку оригінальність Кочерги в його «проблематичних п'єсах» (як автор їх сам окреслив), але закидають йому недостатнє знання радянського життя та абстрактний підхід у представленні і розв'язуванні проблем комуністичної моралі.²⁾

У п'єсу «Майстрі часу» Іван Кочерга включив цілу свою одноактівку «Зубний біль Сатани», написану одинадцять років ранше (1922). «Майстрі часу» в деяких виданнях далі мають свою первісну назву «Годинникар і курка», головне в російських перекладах цього твору.

Коли цей твір одержав третю нагороду 1934 (першої не було, а другу дістав Корнійчук за «Загибель ескадри») на всесоюзному конкурсі, — це принесло авторові раптове визнання. Зараз після того почали ставити «Майстрі часу» по різних театрах СРСР, Болгарії та Чехо-Словаччини. П'єса була перекладена не лише на мови цих країн, а й на англійську (видана 1937). «Майстрі часу» перевидано шість разів українською мовою і двічі російською. У цих різних виданнях позмінювано цілі сцени, вислови, які міняють зміст твору. Це виглядає як наслідок очевидного політичного тиску на автора. Та навіть і ці зміни не зробили твору цілком «певним», бо хоч нове видання є з 1963 року, цієї п'єси не ставили театри СРСР уже майже 20 років (коли інші твори цього автора далі ставлять).

Комедія «Майстрі часу» має чотири дії, кожна з яких відбувається майже з тими самими дієвими особами на однім і тім самім місці. Єдність місця привертає сильніше увагу до подій, які сталися протягом 17 років. Дія відбувається на залізничній станції, десь на Чернігівщині.

Перший акт відбувається в 1912 році. Олександр Юркевич, молодий гімназійний учитель, жде на поїзд до Москви. Рівночасно німецький годинникар і доктор технічних наук Тобіас Карфункель очікує на поїзд, який буде їхати на захід. У Карфункеля сильний зубний біль, і його стогін змушує Юркевича запропонувати свої ліки, та щоб їх розпакувати, треба йому півгодини. Він відмовляється розв'язати пакунок, тому що за 25 хвилин має прибути його поїзд. З

¹⁾ Старчак Кіндрат, Твори І. Кочерги, Держ. в-во худ. літ., стор. 6, Київ, 1956.

²⁾ Є. Старинкевич, Іван Кочерга, Матеріали до вивчення історії української літератури, том V, стор. 454, Київ, 1963.

Москви він з екскурсією має їхати до Парижу, про що Юркевич мріє вже довгий час. На це Карфункель відповідає: «О, я дуже хотів, щоб хтось справді натиснув на вас — на руський інтелігент — і змусив вас робити. Працювати. Працювати, а не мріяти про краще життя, не ворухнувши пальцем, щоб його завоювати, здобути!.. Ви знаєте, що таке час?.. Ви чули колинебудь про „закон тісного часу“, повного, як склянка з водою?»

«О, ві ще не зналь, скільки подій може трапатись за двадцять чотири хвилини! За цей час можна знайти щастя, можна втратити щастя, можна покохати на все життя. Так, так, можна навіть умерти — або когонебудь убити — і все за ті самі 24 хвилини...»

У цих кількох реченнях не стільки скритиковано українську інтелігенцію, як висловлено філософію «тісного часу» і передбачено події наступних сцен. Пророкування здійснюється. У наступні 24 хвилини Юркевич має неприємну зустріч з своєю полюбовницею Софією; пізніше граф Лундишев прохає його привезти йому з Парижу екзотичну курочку, принцесу Буль-Буль ель Газар. За це Юркевичеві пропонує три тисячі, що на його обставини є величезною сумою. На станції з'являється Ліда Званцева, яку Юркевич тому два роки зустрів, але аж тепер признається їй у своїй любові. Вони вирішують негайно одружитися. Щойно тоді Юркевич усвідомлює собі, що таке одруження перекреслить його пляни подорожі до Парижу і гарний заріботок за послугу графові. Йому приходить на думку вбити Лундишева і залишити собі навіть ті 30 тисяч, за які мав купити курку. Він майже здійснює цей намір. Ліда бачить, що через неї Юркевич втрачає подорож до Парижу, і тому лишає його. Тим часом як Юркевич умовляє її, поїзд уже відходить.

Друга дія відбувається 1919 року. Юркевич по семи роках одержує листівку від Ліди, що вона приїде з Харкова. На станції Карфункель далі чекає поїзду, щоб їхати до Гайдельбергу. Він знову нарікає: «О, безглуздий країна, що ніколи не шануваль час». Юркевичеві він пояснює свою теорію часу так: «Події або трапляються дуже рідко, або сунуть цілий юрба. Життя, як колода карт — козирі або йдуть один за один, або їх зовсім нема. Час буває або пустий — цілий рік без подій, — або тісний від різних пригод, що налазіл один за один і валілся, як сніг на голова».

Юркевич ніби доводить, що вже розуміє цю теорію, і досить двозначно висловлюється: «У нас є майстер (часу) дужчий за вас... Це наша революція. Вона зупинила всі дзигарі, всі годинники окремих людей і змусила їх жити і вмирати по її великих дзигарях, не питаючи, чи до вподоби це їм, чи ні. Вона припинила назавжди спокійне, лінне життя, яким ми досі нудилися. О, нам уже не нудно — стільки подій і пригод наслала вона на нас, перед якими і ваш зубний біль і мої пригоди в той вечір тільки дитяча гра... Тепер ми знаємо і без вас, що таке насправді тісні часи!»

Німець Карфункель відповідає на це: «Революція потрібний для

вас, для гнилий руський інтелігент, щоб вигнать із вас байдужість і безділля. Вона ще мало вас біль — а мені вона не страшний і не потрібний».

На станції є також Лундишев, який тепер уже сам хоче їхати до Парижу за індійською курочкою. Коли Ліда з'являється на станції, Юркевича разом з нею заарештовують «білі» офіцери, бо Ліда — відома більшовицька шпигунка. Тепер уже Юркевич описує свої останні хвилини перед розстрілом: «Двадцять хвилин життя і любови — та це ж вічність!.. Тільки міщани лічать час роками — ми будемо лічити його ударами нашого серця!.. Випити до кінця ці останні хвилини нашого життя!»

На це Карфункель зауважує, що їм ще далеко до смерти, а тим часом Ліда ще встигне покинути Юркевича. Більшовики здобувають станцію і звільняють їх. Напружена серія подій кінчається тим самим улюбленим зауваженням Карфункеля, що і в першому акті — «зальбадерей» (нісенітниця).

Рік пізніше, у третій дії, — ця сама станція брудна, занедбана. Група простих жінок критикує і нарікає на революцію, яка принесла їм голод і біду. Залізничники кидають роботу і хочуть йти в місто шукати заробітку та харчів. Тут появляється вперше (хоч про нього була мова в першій дії) залізничник-комуніст Черевко, який намовляє робітників залишитися. Чоловіки піддаються, і тільки їхні жінки нарікають на амбіції Черевка бути комісаром, коли його власні діти гинуть з голоду. Карфункель далі мріє повернутися до Гайдельбергу, де він збудує спеціальний годинник для людей, які зуміють це оцінити. Граф Лундишев тепер став бідаком і продає останній дорогоцінний перстень за 30 тисяч, щоб з'їсти курку. Юркевич жде поїзду і Ліди — тепер уже його дружини. Вона приїжджає на кілька годин і знову кидає чоловіка, бо «... партія кличе — я мушу йти. Це просто неминуче, як смерть». Юркевич не погоджується з тим, щоб жінка мусіла йти на фронт: «Партія, партія... То навіщо ж тоді ця воля, яку ти захищаєш кров'ю? Навіщо ця воля, якщо партія поглинає твою особу, твою душу, твою любов? Тоді це не воля, а насильство!»

Юркевич вирішує покинути Ліду: «Так, ти не тихий вогник щастя, золота мрія... Тільки такий дурень, як я, міг вважати за тихе золото твоє блискуче пір'я, полум'яна птице революції... І як же боляче обпікся я об ці палаючі крила. Ну, що ж — прощай... Лети в свої пожежі, невловима жар-птице».

У четвертій дії, дев'ять років пізніше (1929), станцію перебудовують, відновлюють. Юркевич, тепер уже відомий всім письменник, приїхав на станцію в той час, коли Карфункель знову прагне їхати на захід. Коли виносять труну з Лундишевим (яку забирає його брат до Парижу), Ліда привозить з Парижу курочку Буль-Буль ель Газар, щоб виплекати новий рід, який принесе більше яець. Щойно тут усі головні особи зустрічаються з курочкою. Ліда після війни

стала керівником курячого радгоспу. Їй помагає Таратута, вільнодух-бурлака, який давніше вбивав курей.

Ліда довідується, що Юркевич одружився з Софією і має восьмилітню дочку: «Дев'ять років щастя! Дев'ять років тому я була молода і любима... Дев'ять років! Неначе це було вчора. Дев'ять років, які я віддала революції... Замість них... замість них я могла мати таку ось дівчинку...»

Карфункель дізнається, що його приятель виїхав у Росію, де «більшовики навчилися робити час, де роблять такі годинники, як ці годинники п'ятирічки!» Тепер йому нема чого їхати до Гайдельбергу, бо більшовики, «не я, майстри часу... Вони знову хочуть украсти мій час, як украли вже десять років мого життя, як украли мого майстра... Віддай мій час! Віддай мою мить, яку я впіймав з часу і прибав золотими цвяхами моєї волі...» Він зашпортується, падає і вбивається.

Тут треба зауважити, що різні видання (1934, 1938, 1951, 1956 і 1963) мають деякі (згадані вже) зміни в текстах. Перші два акти майже ідентичні у всіх виданнях і в обох текстах: українському і російському. Варіації зовсім незначні. У третій дії перші видання мають дві сцени, які у пізніших виданнях викинено: про простих жінок, які нарікають і проклинають радянський режим. У виданні 1934 року ці жінки безіменні. Від 1938 року одна з них, типовий представник пролетаріату, називається Усачиха; тут додано кілька сцен, в яких вона краде курку від бідної Олі Черевко (син якої вмирає) і продає Лундишеву. У першому виданні Черевків син тільки хвора дитина, яку від 1938 року зроблено вмирущою. Ця зміна ще більше підкреслює байдуже ставлення більшовика батька до свого сина, тим часом як чужа людина (Таратута) розшукує для нього ліки.

Згадані зміни звучать відважніше (політично), бо вони більше послаблюють образ Черевка. Він без потреби пхається до різної праці, кричить за соціалізм, коли рідна дитина вмирає, навіть не виявляючи найменшого зусилля допомогти родині. Він нелюдяний фанатик, який радше виглядає цинічною карикатурою на людей революції, яких він представляє. Німець Карфункель оцінює це так: «Який революція поверне вам цю хвилину, коли вмирає ваш син і коли він вас кличе... Це люди з залізним серцем». Непотрібна цілковита відданість партії також багато сильніше і гостріше висловлена Юркевичем у виданнях від 1938 року.

Четверта дія має більше варіацій. Видання від 1951 року називають нову п'ятирічку «сталінською», та у виданнях 1956 і 1961 року цей прикметник, очевидно, вже усунений. У виданнях від 1956 року до слів Карфункеля додано, що людям ще невідома сила німецької влади, коли німці запанують над цілим світом. У першому виданні і другому Ліда загадково говорить про старого Карфункеля: «Він хотів зупинити, повернути назад наш час. І певно, вірить, що може це зробити. Адже ж він багато знав про час такого, чого ми ще не

знаємо...» Та пізніше, від 1951 року, коли Карфункеля треба було описати, як шкідливого представника німців, наведена репліка вже не появляється, і замість того Ліда говорить таке:

«І напевно знайдуться божевільні, які спробують це зробити, — не тепер, то через десять років. Ви чули, як він кричав про німців, що вони захоплять землю... Мабуть, у них ще є... таке божевілля в мозку». «Так, вони давно зазіхають на Україну, на наші безкраї степи та простори... вони і справді хотіли б відкинути світ на сотні років назад, щоб повернути часи середньовіччя...»

Жінки в творах Кочерги, як і в Лесі Українки, Бернарда Шова та інших, — сильніші. Тут Софія (спершу полюбовниця, хотім жінка Юркевича) верховодить, як і Ліда, яка не звертає уваги на подружнє життя чи на свого чоловіка. Також тільки жінки мають відвагу критикувати режим, — коли їхні чоловіки (залізничники) дуже легко піддаються на намови Черевка. Ліда Званцева, мабуть, росіянка, хоч автор виразно цього не зазначає. У кожному разі в цьому творі носії більшовизму — це росіянка(?) Ліда, ненормальний фанатик Черевко і бурлака Таратута; можна вбачати, що вони є представниками тих елементів, які саме поширювали і вводили комунізм на Україні.

В. Ревуцький порівнює Кочергу до героя в творі «Екзамен з анатомії». На мою думку, також і в п'єсі «Майстрі часу» Кочерга відзеркалений у багатьох прикметах Юркевича. Кочерга, як і Юркевич, стояв осторонь і не брав участі в революції, і цього йому радянські критики не забувають і не раз пригадують.

Присутність Карфункеля в п'єсі ставить нас перед питанням: чи він має представляти живу людину, особу, чи тільки певну філософію, чи тільки різні ідеї, думки Кочерги? Радянські критики вбачають у ньому персоналізацію німецького фашизму;³⁾ та це можна вмотивувати шойно на додатках про Карфункеля в пізніших виданнях твору.

Іван Кочерга в ранніх журналістичних працях користувався псевдонімами К, Кель, К-кель або Карфункель. Карфункель також має важливу роллю в «Пісні в келиху». Цей факт підказує нам трактувати героя Карфункеля радше як представника філософічної (західньої) ідеї про час або власне носія авторових думок.

Герої п'єси представляють тут усі три головні соціальні класи; вони також є символами певних типів і намірів Кочерги. Не завжди вони виходять як справжні, живі люди, мабуть, через більший натиск на ідею твору. Винятком тут є Таратута — бурлака. Попри те, що він служить як свого роду комічне відпруження в творі, він є антитезою Юркевича. Він зарадний, любить пригоди і неспокійне життя, поводить, як йому любо, поки не встановлюється більшовизм. Йому байдужий час і все інше на світі, але рівночасно він лагідний і завжди готовий допомогти іншим. Він немов також симво-

³⁾ Кисельов Йосип, Інтелектуальна драма, Вітчизна, ч. 12, стор. 176, 1962.

лізує тут анархізм і вільний козацький дух українських степів; це бачимо і в його найбільш кольоритній мові: «Процай, браток, не сумуй. Вхопимо час за хвіст та й додому. Ех, і помчимо ж тепер, бережись усе на світі». «Дуй, жени — а куди, і сам не знаєш. Тільки б вітер у вухах свистів та озиратись не було треба». Колись його звали Таратута — куряча смерть, та коли більшовизм змусив його сидіти на однім місці і доглядати курей, він тужно на свій спосіб висловлює це: (кидає шапкою об землю) «а щоб вас усіх, ріж мою душу вареником!»

Максим Рильський писав, що «справжні художні твори вирізняються з-поміж стосів усього написаного тим, що їх можна різно тлумачити. Цим вони схожі на життя і цим здобувають довговічне життя собі самим...»⁴⁾ Власне і «Майстрі часу» також можна різно тлумачити.

Тут постає питання: хто справді майстрі часу? Коли цей твір одержав нагороду 1934 року, журі визнало, що Кочерга описав тріумф соціалістичної епохи і перемоги більшовицьких темпів. У цьому дусі радянські критики визнають Ліду Званцеву, Черевка і Таратуру переможцями.⁵⁾ Та чи справді вони такими представлені? Ось Юркевич є відомим письменником і має відносно вигідне життя, тим часом Ліда і Таратута з героїв стали куроводами, що для них властиво є особистим занепадом, бож вони завжди тужать за дією та простором. Черевко вийшов зовсім нереальний. Деякі критики таки висловили це тим способом, що «письменник дещо знизив образи радянських людей, підкреслюючи самозречення, аскетизм Черевка і Званцевої, вдаючись у їх змалюванні часом до риторики і схематизму».⁶⁾

Власне з розвитку характерів бачимо, що успіхи революції — це тільки наслідок фанатизму Ліди, Черевка і подібних, коли інші добровільно чи з примусу їх підтримували. Кочерга сам говорив, що Юркевич в кінці комедії виходить звичайним міщанином;⁷⁾ у такому випадкові чи не дає цей твір іронічного тлумачення радянської системи, яка зробила Юркевича славним, а Ліду і Таратуру незадоволеними сучасним, самотніми і нещасливими? Може й важко запевняти, кого саме автор хотів (чи міг) показати майстрами часу, але в кожному разі ця комедія більше схожа на пародію на більшовицьких «майстрів часу».

Теорія Карфункеля (тісний час) здійснюється в перших двох діях, але пізніше його впевненість, що він саме є паном свого часу,

⁴⁾ Там таки, стор. 53.

⁵⁾ Андріанова Н. М., Іван Кочерга. Літературний портрет, стор. 53, Київ, 1963.

⁶⁾ Костюк Юрій, Майстер драматургії Іван Кочерга, Дніпро, стор. 104, ч. 10, 1956.

⁷⁾ Андріанова Н. М., Іван Кочерга. Літературний портрет, стор. 56, Київ, 1963.

— захитана. Та його твердження, що життя сильніше за революцію, можна трактувати за доведене. Отже, чи справді можна назвати когось з героїв майстрами часу? Хіба тільки саме життя?

Як видно з першої назви «Годинникар і курка», курка тут грає не останню роллю і вводить другу підтему в цій комедії. Її можна, наприклад, трактувати показником життєвих змін: Буль-Буль потрібна раз графові для власної примхи, пізніше Ліді для радгоспу. Курка пов'язує тут проблеми всіх дієвих осіб і остаточно також ідею часу, коли при кінці Ліда називає Буль-Буль «розумною курочкою часу». Третя головніша тема, на яку автор звертає увагу, — негативні прикмети українців (головне інтелігенції). Це зроблено дуже тонко (часто словами Карфункеля) і також уважно (він вживає враз «руський інтелігент!»). Та лекція очевидна.

Форма п'єси — найцікавіше в ній. Кожна дія цієї комедії є до певної міри окремою цілістю. Тому досить важко вказати на клімакс п'єси. Його можна вбачати в розв'язці окремих проблем — більших та менших. Елімінування зміни місця дії підкреслює саму дію та зміни часу. Це застосовано, мабуть, тому, що, як сам Кочерга говорив, «все мистецтво драматургії полягає в тому, щоб створити для своїх героїв якомога більше труднощів, поставивши якнайбільше перешкод на їх шляху, обмежити їх у просторі і в часі».⁹⁾

Перші дві дії дуже вдало побудовані. Час театральної дії цих актів дорівнює дійсному часові; тому і темп подій на сцені і драматичне напруження надзвичайно ефективні. Третя дія, а особливо четверта — вже досить повільні, не сконденсовані. Деякі сцени тут не зовсім потрібні (з духовою оркестрою). Вони дуже різняться від вдалих перших двох дій, і Кочерга сам признавався, що він так плянував. Це тільки послаблює в нас переконання про більшовиків, як «майстрів часу». Крім того, всі події в перших трьох діях відносно несподівані, а в четвертій дії вони очевидні (ми знаємо, що Лундишев не матиме своєї Буль-Буль, а Юркевич — Ліді, тому що вони обидва називають їх своїми «жарптицями» — а їх не можна ж схопити; Карфункель передік Юркевичеві, що Ліда його покине). Цей факт впливає на послаблення напруження і зацікавлення читача чи глядача. Коли Кочергу називали майстром першої дії, — його напевно не можна б назвати майстром останньої. Хібащо це було свідомо негативне змалювання радянських героїв.

Динаміка розвитку сюжету помітна в перших трьох діях; автор там вміло пов'язує реалістичні та романтичні сцени. У кожній дії перехід від трагічного до комічного і навпаки вміло застосовані, чим досягається потрібного ритму напруження.

Кочерга плінно писав українською та російською мовами. Його власний переклад «Майстрів часу» на російську мову майже рівний

⁹⁾ Там таки, стор. 51.

українському оригіналові, хоча українською мовою окремі місця яскравіші.

«Майстрі часу» — одна з найбільш інтелектуальних і філософічних радянських п'єс. Дехто порівнює її до творів Брехта. Інтелектуальний підхід Кочерги бачимо не тільки у філософії, але й у техніці твору. Проти його оригінальність, власне сама форма є його найкращою якістю, хоч для радянських критиків це виглядає навпаки. Наприклад, Є. Старинкевич критикує абстрактність та помилковість «творення драматичного сюжету, що не дало творові реалістичної правдивості...» Непереконливість більшовицьких героїв як майстрів часу вона приписує фактові, що «драматург не завжди знаходив реальні життєві обставини, які б допомогли розкритися високим якостям героїв у їх ділах, у живому зв'язку з дійсністю...»⁹⁾ Таким чином вони критикують саме найкращі якості творчості Кочерги, перекручено їх інтерпретують.

Рання творчість Кочерги, її філософічна тематика, як і байдуже його ставлення до революції, — не були забуті його критиками. На жаль, автор не встояв перед цією критикою і після «Майстрів часу» перейшов на писання в стилі соціалістичного реалізму; в «Історії української радянської літератури» пояснюють це так: «Його творчість може бути промовистим свідченням того, як збагачуються сили й можливості письменника під впливом радянської дійсності...»¹⁰⁾

Дехто припускає, що Кочерга не пішов вище як драматург тому, що не співпрацював стало з одним театром чи режисером і не знайшов «свого» театру. Думаю, можна твердити, що коли б Кочерга жив в інших обставинах і мав змогу вдосконалювати свій стиль, техніку, був вільний у виборі тем, він став би передовим драматургом нашого часу. Великий творчий потенціал Івана Кочерги залишився не вичерпаний і не використаний.

Творчість Кочерги була занадто глибока й небезпечна для його оточення в СРСР. Він вважав, що «вміння драматурга підмічати в житті найбільш важливі... найбільш пекучі проблеми не тільки сьогоденнішого, а часом навіть завтрішнього дня — це дорогоцінна ознака справжнього драматурга.»¹¹⁾ Та йому самому цього не можна було робити. Може, тому його улюбленими книжками були казки. Він мав велику збірку казок різних народів світу; більшість з його кращих творів побудовані на сюжетах з казок. Для Кочерги, мабуть, так було, як сказав Микита в його творі «Ярослав Мудрий»: «В житті бракує часом правди, і казка це поправити спішить, бож тільки в казці дістає відплату за добрі вчинки справедливий муж...»

⁹⁾ Є. Старинкевич, Матеріяли до вивчення історії української літератури, том V, стор. 454, Київ, 1963.

¹⁰⁾ «Історія української радянської літератури», стор. 659, Київ, 1964.

¹¹⁾ Андріанова Н. М., Іван Кочерга — Літературний портрет, стор. 57, Київ, 1963.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: «АЗ, ВУКИ, ВІДИ . . .»

Остання криза західнонімецького уряду, яка закінчилася створенням «великої коаліції» між обома великими політичними партіями християнських демократів (ЦДУ-ЦСУ) і соціал-демократів (СПД), дуже повчальна тим більше, що в радіо можна було почути коментарі відповідальних політиків у Бонні. Перша справа, яка кожному впадає в очі, це виразний розподіл сфер діяння між обома партнерами: «хадеки» затримали в своїх руках фінансовий та суспільні ресорти (в тому числі також ресорт внутрішніх справ), а «соці» перебрали відповідальність за всю зовнішню політику — закордонні та загальнонімецькі справи. Чи це німецька хитрість — після невдалого флірту з де Голлем та після щораз виразнішої схильності Вашингтону менше цікавитися справами Європи — віддати саме соціялістам таку важливу ділянку політики? Соціялістам, які від усунування Німецької Федартивної Республіки (НФР) постійно повторювали, що ні уряд Аденауера, ні уряд Ергарда не потрапили створити «якоїсь розумної концепції власної зовнішньої політики», а т. зв. «східної політики» зокрема? Чи це, може, навіть прихована погроза на адресу США, мовляв, якщо ви такі, ми можемо піти власними шляхами? Ні це, ні те.

Німецька зовнішня політика, починаючи з Бісмарка (якому вдалося об'єднати Німеччину в єдину державу, при чому він поклав основи для її руїни — Садова, Седан, Сараєво), відзначається якоюсь просто фатальною беспорядністю. Сьогоднішні німецькі політики нічим не відрізняються від інших ненімецьких поганих політиків. Усі політики є доти «великими», поки жадної політики не роблять або поки ласкава доля не відкличе їх з цього світу, заки видними стануть наслідки їхньої політики.

Однак треба залишити розважання на тему німецької зовнішньої політики останніх десятиріч, хоч вони дуже повчальні. Я спинюся на справах теперішньої політики або, точніше окресливши, на німецькій політиці з часів мого «дорослого покоління». Як в усьому, так і в політиці треба насамперед знати «азбуку», в нашому випадку — «політичну азбуку», яку склали не за один день. Знати «азбуку» означає вміти писати окремі слова та речення згідно з граматиною і логікою, розуміти, що ці слова та речення визначають, і відповідно ними користуватися.

Хребетним стовпом німецької зовнішньої політики після другої світової війни можна б уважати «возз'єднання» східної і західної частин Німеччини в єдину національну державу. Правда, при цьому говорять про «кордони 1937 року», про «територію під польською адміністрацією» й одночасно промовчують досить дискретно Кенігсберг (тобто теперішній «Калінінград»). Це все радше риторичні форми, в які ніхто не вірить; у які вірять навіть не всі німці, і годі від них вимагати, щоб ішли «проганяти поляків» та «садити картопельку» у втрачених областях. Бо це не реальне ні сьогодні, ні завтра. Отже треба б переконати Кремль, щоб він послав Вальтера Ульбріхта «на пенсію» і попросив уряд великої коаліції НФР, щоб вислав урядників, які перебрали б адміністрацію з рук функціонерів Соціалістичної партії єдності Німеччини (СЕД). На таке власне виходить, якщо розшифровувати досить неясні заяви проміментних мужів німецької політики, мужів різних партійних нафарбувань. Це означає, що в найближчий час ми будемо свідками різних вихиласів уже дозрілих мужів, підскоки яких преса, готова до послуг, назве «політичною ініціативою» так, як це було, наприклад, з нашумілим проектом про «дискусію між СПД і СЕД», про дискусію, яка не відбулася. Чому не відбулася? Бо обидві сторони забули «азбуку», якщо вони її взагалі колинебудь знали.

Але повернімося до питання об'єднання Німеччини. Насамперед треба відповісти на те, кому таке об'єднання потрібне. Впродовж століть німці взагалі нічого не знали, що таке об'єднання і жили як прусаки, баварці, саксонці тощо; і напевно не були більше нещасливими, ніж вважають себе такими тепер. Саксонці ж мали свою власну «східну політику», давши Польщі аж двох королів; у столиці Баварії стоїтьobelіск з написом «І вони впали за батьківщину», —obelіск, побудований на пам'ять воякам баварського допоміжного корпусу в поході на Москву в 1812 році під командуванням імператора Наполеона І.

Треба цілком відкрито сказати, що ніхто в Європі чи поза нею аж ніяк не зацікавлений у тому, щоб з об'єднання Німеччини робити проблему світового масштабу. Правду кажучи, прийняття нової самостійної держави в Африці в членство Об'єднаних Націй чи ухвалення економічних санкцій проти Родезії куди більше хвилюють світову громадську думку, ніж об'єднання Німеччини. А втім не треба забувати, що жадна держава в світі (а НФР є такою державою) не збільшила своєї території інакше як шляхом підбоїв та анексії. І напевно жадному російському радянському політикові не прийде на думку згадувати про приєднання частини Східної Пруссії з Кенігсбергом до СРСР (чи до Російської РФСР). Просто: забрали і крапка; більше немає про що говорити. Скаже хтось, що Україну «таки возз'єднали», як це повторюється офіційною мовою. Нічого подібного. У політичній «азбуці» Москви стоїть, що жадної України немає і що українців взагалі не було, немає і бути не може. Визнання україн-

ців як націю сьогодні означає приблизно те, як влаштування світової виставки мод у Москві в 1967 році.

Не буду сперечатися, чи німецьким політикам відомо, що політичні успіхи є функцією силових факторів, не зважаючи на те, як такі фактори «вводити в дію»; можна бути більше ніж впевненим, що Москві аж ніяк не промовлятимуть до розуму німецькі аргументи, навіть якби вони були сформульовані зрозумілою для неї соціалістичною говіркою або такою ж діалектикою.

У Шевченка німець чомусь «хитрий». Це, мабуть, тому, що він не мав можливості пізнати німців як польських наємників під Берестечком чи як завойовників у 1939-44 роки. Не виключено, що «хитрими» вважають себе самі німецькі політики, і добре було б, якби вони цю свою «хитрість» показали.

Не буде жадним пророцтвом, коли я скажу, що нові спроби німецької політики зговоритися з Росією ні до чого не доведуть. Підкреслення Косигіна в Парижі, що німці мусять погодитися з реальним існуванням двох німецьких держав, не є тільки словами для поточної, актуальної політики, але й визначенням мінімальної програми Кремлю щодо розв'язки німецького питання. Можливо, що колись обставини зміняться, що Росія послабне. Можливо, що тоді відкриються для Німеччини кращі можливості і анексія спадщини Ульбріхта стане реальнішою. Однак це буде анексія, а не «возз'єднання».

Не можу поминути — так тільки для дискусії — ще однієї можливої розв'язки німецького питання: анексії НФР Німецькою Демократичною Республікою, тобто постанови німецької комуністичної єдиної держави. Така можливість могла б бути реальною, якби такий плян реалізував не Ульбріхт, а «німецький Мао-Дзе-Дунь». Не виключене, що за Сталіна Кремль носився з думкою створити об'єднану комуністичну Німеччину, як трамплін для дальшої експансії на решту Європи. Але сьогодні ці завойовницькі мрії залишені, і то напевно з тим моментом, коли почалися різні ферменти у східно-європейських «народно-демократичних» державах та в середині великих комуністичних партій Західньої Європи, як, наприклад, у КП Італії та КП Франції. Китай завершив цей процес зрізничкування комуністичного моноліту. Лайлива дискусія між Пекіном і Москвою почалася не вчора. Угорське повстання, на чолі якого став комуніст Нодь, і «польський жовтень» привели до алярмових змін у політиці Кремлю — насамперед в Європі. Дальші події — політика Тіта і румунський «ухил» — тільки підтвердили, що Москва оцінила ситуацію правильно. Видним знаком змін у політичній концепції Кремлю є «берлінська стіна» і задротована та замінована «демаркаційна лінія», як німці називають фактичну межу між демократичним Заходом і комуністичним Сходом. Цей задротований та замінований кордон, що виріс як справжній китайський мур, став кордоном росій-

ської радянської імперії на заході. Дальшої експансії в Європі СРСР на теперішньому етапі не хоче.

Трудноці, що постійно зростають на всьому просторі панування Кремлю ні кількісно, ні якісно ще не досягли свого завершення і не дозволяють сказати, чим це все закінчиться. Сьогодні в Кремлі напевно благословляють ту хвилину, яка подиктувала сказати собі «досить». Уявім собі, як виглядала б сьогодні ситуація, якби вірним союзником Мао-Дзе-Дуня в Європі була не мала Албанія, а комуністична Великонімеччина. Це був би напевно початок кінця для са-телітної Європи з дальшими непередбаченими наслідками в роді «Європи від Уралу до Атлантики», тобто навиворіт супроти того, що проповідує генерал Шарль де Голль.

Німеччина — одна чи дві держави — є нашим сусідом, що ми, українці, достатньо могли відчуті під час першої та другої світових воєн. Для нас не може бути байдужим, що в цій Німеччині діється і коли вона почне грати видатну політичну роль самостійно. Я хочу зокрема вказати на те, що незалежно від намірів та сподівань німецьких політиків покищо немає на політичному горизонті жадних ознак, щоб на просторі між Ельбою і Вислою могло дійти до якихось змін. Правда, часи змінються, імперії демонтуються і як «гриби по дощі» множаться незалежні держави, делегації яких в ООН є на утриманні котроїсь з-поміж великодержав. Так, мабуть, мусить і бути, що політику роблять люди, які у величезній більшості політичної «азбуки» ніколи не вчилися і тому її не знають. На нещастя, вони, ці люди, які з одного дня на другий стають політиками, не задовольняються своїми мріями чи побожними бажаннями, а справді «роблять у політиці». Однак поки така політика обмежується газетними статтями чи радіодискусіями, доти вона нікому не шкодить. Також і підношення рук в ООН «за» чи «проти» не таке вже важливе в своїх наслідках. Інакше виглядатимуть справи, коли політичний зазнайко стане божевільним. Така можливість не виключена. Саме такий випадок світ пережив у недавньому минулому.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

**БОГДАН В. ЧАЙКІВСЬКИЙ: МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННА БАЗА
УКРАЇНИ**

Останні роки позначилися інтенсивнішою та успішнішою розвідкою мінеральних багатств України. Причиною цього була, з одного боку, політика імперіального центру в Москві, для якого в наслідок другої світової війни Україна перестала бути «прикордонним краєм», при чому ця політика диктувалася передусім потребами збройної промисловости, — наприклад, 82% розвіданих в СРСР вогнетривких глин знайдено на терені Української РСР. З другого боку, господарські кола УРСР, здобувши дещо більші права в наслідок часткової економічної децентралізації, присвятили велику увагу комплексній розбудові народного господарства України. Таким чином останнє десятиріччя незвичайно поширило наші знання про те, що криють у собі надра української землі, і дало цілий ряд важливих відкриттів, господарське значення яких уже починають використовувати в промисловості.

Тут звернемо увагу тільки на ті важливіші здобутки геологічних розшуків, що вже завершені для практичної промислової експлуатації. Далі, я обмежуся тільки тими відкриттями, які поширюють енергетичну базу України, як от вугілля, нафта та газ, і сировина для металургійної та хемічної промисловости.

КАМ'ЯНЕ ВУГІЛЛЯ

Донецький вугільний басейн, тобто «старий Донбас», який вважається центром української вугільної промисловости, становить тепер тільки 1/8 частину розвіданих запасів пам'яного вугілля на території України.

Після другої світової війни розпочато в Західній Україні експлуатацію Львівсько-волинського вугільного басейну на площі коло 10 тис. кв. кілометрів; він розтягається на Волинську (Володимир-Волинський та Іваничівський райони) і Львівську області (Великомостівський, Сокальський та Забузький райони). За оцінкою геолога М. Струева («Геология месторождения угля и сланцев СССР», том I), цей терен посідає коло 1,75 млрд тонн запасів антрациту, з чого 90% знаходиться на глибині 300-600 метрів. Однак це вугілля важко технічно освоїти, бо при бурінні шахтарі натрапляють на грубі верстви пливучих пісків; отож треба стосувати тривале замороження. Тепер працює там 18 високomeханізованих шахт.

«Український Донбас» (частина Великого Донбасу, що знаходиться на території УРСР) має за оцінкою геолога В. Попова (за даними

до 1963 року) 51,5 млрд тонн вугілля; з цих розвіданих запасів 14,2% знаходиться на терені, де вже існували діючі шахти або такі, що тепер будуються, а 85,8% — на терені, де взагалі не почато експлуатації.

Розвідка за новими вугільними районами йшла в кількох напрямках і дала такі наслідки: а) На території «старого Донбасу», шахти якого досягали 1 000 м глибини, розвідано 24 нові секції на глибині 1 600–1 800 м, які дістали назву «глибокого Донбасу». б) При кінці 50-их років стверджено наявність вугілля в Запорізькій та Дніпропетровській областях: у першій — Санжарівський вугільний басейн розташований на території довжиною на 62 км і шириною на 4,5 км, він посідає запаси коло 1 млрд тонн м'якого вугілля, яке залягає на глибині 28–92 м у верствах 14-метрової товщини; у другій — Апостолівський вугільний басейн посідає 500–600 млн тонн запасів, які залягають на глибині 40–100 м у верствах до 11 м товщини. в) Улітку 1962 року радянська преса повідомила про відкриття нового вугільного району в УРСР — «південний Донбас», який починається на південь від Донецького і йде в південному напрямі до Жданова (Маріюполя); тут розвідано понад 20 верств передусім коксівного вугілля 1,5 м товщини. г) У наступному році поінформовано про знайдення великих покладів вугілля, які залягають під поверхнею землі, на північ від Петропавлівки в Дніпропетровській області. «Радянська Україна» від 21 листопада 1964 повідомила про існування «західного Донбасу», що простягається до Павлограду, Новомосковського і аж на північ від Дніпропетровського. У цьому районі відкрито 45 вугільних полів, що знаходяться близько до поверхні землі; з-поміж них 30 є вже в розробці. Запаси вугілля на терені Дніпропетровської області оцінюються на 5 млрд тонн. г) Наявність невеликих покладів вугілля стверджено також у Криму (Бахчисарайський район).

«Українська радянська енциклопедія» (том 17) подає, що на 1966 рік на території усього Донбасу (40 тис. кв. км.) розвідані запаси вугілля становлять 134 млрд тонн.

БУРЕ ВУГІЛЛЯ

На території Української РСР є відклади двох буровугільних формацій — нижньої і верхньої. Перші формації знаходяться передусім у правобережних областях у Дніпровському басейні — на території Житомирщини, Київщини, Черкащини, Кіровоградщини та Запоріжжя. В експлуатації є тепер 9 районів, що репрезентують тільки коло 3% запасів. Потужність шарів бурого вугілля становить 2–29 м. з неглибоким заляганням на 40–60 м. До відкритої експлуатації придатна тільки одна третина запасів. У західних областях — на території Придністров'я, Прикарпаття та Закарпаття — відомі тільки родовища верхньої формації потужністю 0,5–6 м з запасами коло 2 млрд тонн.

Розвідані запаси бурого вугілля по всій Україні досягають 4,5 млрд тонн, при чому є багато даних на те, що Дніпровський басейн може бути поширений у південно-східньому та південному напрямках. Останньо відкрито буровугільні родовища в Миколаївській (Сленецький район) та Одеській областях (Болградський і Ренійський райони).

НАФТА І ГАЗ

Коли до 50-их років говорилося про нафту на Україні, малися на увазі нафтородовища колишньої Дрогобицької і тодішньої Станіславівської (тепер Івано-Франківської) областей. Сьогодні вже певне, що на заході, сході та півдні України існують великі запаси нафти і газу, що їх оцінюють на 4,4 більйона кубометрів газу та на мільярди тонн нафти.

Є три великі нафто- і газоносні зони на Україні. 1) Найперспективнішою зоною є Дніпровсько-Донецька западина, що простягається на Лівобережній Україні від кордонів Білорусії до Донбасу і охоплює територію Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини, Харківщини, Луганщини і східньої частини Дніпропетровщини. 2) Західню зону творять Волинь, північно-східня частина Львівщини, Прикарпаття і Закарпаття, тобто західне закінчення Руської платформи. 3) Південна зона ототожнюється з північним крилом Причорноморської западини, тобто з Кримом, Херсонщиною та Одещиною.

Західня зона дає тепер 70% нафти, видобутої на Україні. Її розвіданих запасів вистачить тільки на 25-30 років. Найважливішим тут є Долинське родовище, відкрите в 1950 році і сьогодні найпродуктивніше в УРСР. Далі працюють такі нафтородовища: Північно-долинське, Битківське (де відкрито нові високопродуктивні горизонти), Східницьке, Ольхівське, Улично-Орівське (на Львівщині) і Ходновицьке та Старунське (на Закарпатті). Газові родовища західньої зони дають 28% газу України, 10% усього СРСР; з них найважливішими є Угерське, Більче-Волицьке, Битківське та Рудківське.

Видобуток нафти в УРСР зріс за останні п'ять років (1961-65) на 230%, газу — на 220%.

Найбагатшими запасами нафти та газу є Дніпровсько-Донецький басейн. У суто сільсько-господарських районах появилися тут за останні роки вишки нафтопромислів. У Чернігівській області є коло 50 місцевостей, де геологічна розвідка показала наявність нафти або газу. З 1960 року тут експлуатуються чотири поля: Гнідинцівське (Варваський район), Прилуцьке, Леляківське та Монастирищенське. Нафта знаходиться переважно на глибині 1 700-1 880 м, має найкращу якість — 65-70% творять частини газоліну та дізелю; кошти видобутку на 50% дешевші, ніж у Баку. У Полтавській області в експлуатації є такі найважливіші нафтородовища: Радченківське,

Сагайдацьке, Зачепилівське, Глинсько-Розбишівське та Новогригорівське; у Сумській — Качанівське та Рибальське. У Харківській області виявлено три більші структури на північний схід від селища Першотравневого — Єфремівську, Мелихівську та Ведмедівську, а на південь від Шебелинки — Миролюбівську. В останній час почалася ширша розробка родовищ Кримської області: на Тарханкутському півострові вже діє 15 нафтопромислів; нафту знайдено також у Красноріванському.

Тепер на Україні експлуатують 18 родовищ газу. Найбільше з-поміж них Шебелинське дає 71% продукції УРСР і є найбільшим газородовищем в Європі із запасами 500 млрд кубометрів; Більче-Волицьке дає 4,35 тис. кубометрів на добу; Угерське та Рудківське і Опаро-Дашавське газородовища посідають запаси на 40 млрд кубометрів. Щодо розвитку газової промисловости Україна вийшла на третє місце в світі після Російської РФСР і США. При цьому треба підкреслити, що практично використовуються тільки 55% газової продукції, а решта спалюється у «факелах». Наприклад, у Надвірнянському нафторайоні спалюється 61% видобутого газу.

Не зважаючи на постійний брак капіталу і технічного устаткування, розвідані запаси нафти на Україні збільшилися в 1963 році у 35 разів у порівнянні з 1951 роком («Економіка радянської України», ч. 4 за 1965 рік).

ЗАЛІЗНА РУДА

Понад п'ять років науковці з Інституту геології АН УРСР Н. І. Половко, Г. В. Жуков, А. А. Макухина та М. Н. Доброхотов працювали під керівництвом академіка Н. П. Семененка і при співпраці промислових геологів Я. М. Гринькового, А. А. Настенка та інших над дослідженням залізоносних формацій України.

Геологічну розвідку проведено на терені Кременчуку, Верховцевого, Коньок, Оріхового-Павлограду, Гуляй-Поля і Західньоозівського району. Тому що відкриті родовища Кременчуку та Білозерського в Запорізькій області якістю залізної руди творять спільний район з Кривим Рогом, новий залізнорудний басейн названо «великим Кривбасом». Головна маса залізної руди знаходиться в старій геологічній структурі, відомій як «Український кристалічний щит», який охоплює коло 60% території УРСР. Нові відкриті залізоносні формації розташовані на території коло 90 тис. кв. км і набагато більші, ніж запаси залізної руди в американському басейні Лейк Саперіор.

Білозерське родовище посідає високоякісну мартенівську руду — 66% заліза, яку без збагачувальних заходів можна використовувати в мартенівських печах. Її запаси обраховуються на 580 млн тонн. Експлуатація технічно важка в наслідок дуже складних гідро-

геологічних умов: треба пройти сім водоносних горизонтів з 2-2,5 тис. кубометрів води на годину.

«Великий Кривбас» розтягається на території Дніпропетровської, Запорізької та Полтавської областей і його магнітні аномалії дають чотири родовища: 1) Старий Кривбас; 2) Горішньо-Плавненські та Єристівські поклади на північ від Кривбасу; 3) Голещинське родовище «Кременчуцької аномалії» і 4) Білозерське родовище. У «великому Кривбасі» розвідані запаси багатих руд у висоті 1,8 млрд тонн, бідних руд — 9 млрд тонн. Останні добуваються переважно відкритим способом. Тепер ведуться праці над збільшенням розвіданих запасів багатих руд на 200 млн тонн за рахунок Криворізького басейну та Білозерського родовища, а легкозбагачувальних залізоносних кварцитів — на 1,8 млрд тонн, при чому передбачено розвідати 600 млн тонн на новому Мангуському родовищі (відкритому біля Жданова в Донецькій області), під Кременчуком і в Чортомлицько-Верхівцевській магнітній аномалії коло Нікополя.

Озівсько-Чорноморсько-Кримський басейн сягає на заході і на північному заході по Советське, Джанкой, Мелітопіль, Молочанське та Бердянське, а на північному сході — по Єйське. Грубість рудоносних верств становить 8-12 метрів; у Керчі — 18-20 м, на Таманському півострові — 24-50 м. Запаси руди за обрахунком досягають 3 млрд тонн; руда має 40% заліза і 2,5% мангану. Останньо виявлено керчинську руду в степовій частині Криму і на дні Озівського моря, як також у степах Приозів'я та на Таманському півострові. Хоч Кримський басейн дає тільки 6% видобутку залізної руди в УРСР, його запаси становлять 14% залізнорудних запасів України; ці запаси перевищують 40 млрд тонн.

Крім вищезгаданих залізоносних родовищ, запаси бурих залізняків стверджено також на Поліссі, Донецькому кряжі і в Дніпровсько-Донецькій западині.

КОЛЬОРОВІ МЕТАЛИ

Манганові руди, що їх з 1952 року видобувають відкритим способом у старому Нікопільському басейні, знайдено також у двох родовищах — Великотокмацькому й Інгулецько-Дніпровському. Ці три родовища, що знаходяться на території Дніпропетровської та Запорізької областей, творять Придніпровський мангановорудний басейн, який посідає чи не найбільші запаси у світі. Ці запаси обраховані на 3,3 млрд тонн, що становить 85% усіх запасів СРСР. Мало розвідане родовище манганових руд у Рахівському районі Закарпатської області.

Титанові руди знайдено в Дніпропетровській області, де Самотканське родовище титано-цірконійових руд, ільменітів та рутілю (металів, потрібних для нуклеарної продукції) є одним з найбільших

родовищ у світі. У Житомирській області знайдено титаній в Іршавському та Стремигороді.

Нікльові руди відкрито в Кіровоградській та Дніпропетровській областях — т. зв. Побузьке і Придніпровське родовища.

Алюмінієві руди стверджено в Дніпропетровській області (Високопільські боксити), у районі Озівського моря (нефелінові сіеніти), у Донецькій та Запорізькій областях і на Закарпатті (алуніти).

Руди ртуті розвідано в центральній частині Донбасу (Микитівське родовище) і на Закарпатті (Вишкове). Берегівське та Беганське родовища на Закарпатті посідають також промислові запаси цинкових та цинкових руд, срібла і золота.

Уранові руди видобуваються в північній частині Кривбасу в районі Жовтих Вод (Дніпропетровська область) і в Карпатах у районі Горішньої Бистриці (Івано-Франківська область).

*

Дуже важливим є відкриття запасів різного роду вогнетривких глин і матеріалів для будівельної та хемічної промисловости.

Окремої уваги заслуговують відкриття родовищ чистої сірки, які, може, найкраще ілюструють зміни в структурі сировинної бази України за останні роки. У 1950 році молодий геолог О. В. Просняков, розвідуючи природний газ в околиці Роздолу на Львівщині, несподівано натрапив на сірку на глибині 18 метрів. Так відкрито перше родовище самородної сірки на Україні. Геолог Г. Т. Саксеев знайшов Подорожненське сіркородовище (18 км. від Роздолу) з більшими запасами ніж Роздольське. Ю. В. Ветров виявив на захід від Львова Яжівське сіркородовище, яке в чотири рази більше від Роздольського. Далі, коло теперішнього кордону з Польською Народною Республікою геолог З. О. Бурляєва відкрила Немирівське сіркородовище, запаси якого в півтора рази більші, ніж Роздольського. Між цими двома родовищами виявлено ще Любенське родовище; а група, очолювана Саксеевом, розвідала два родовища сірки: Снятинське і Микучинецьке на Тернопільщині (на глибині 14 метрів). В Івано-Франківській області виявлено Лисецьке, Товмацьке та Коломийське сіркородовища. Таким чином стверджено існування величезного Передкарпатського басейну самородної сірки, який посідає сотні мільйонів тонн запасів і широким поясом простягається вздовж північного боку Карпат аж до Лемківщини, де польські геологи ствердили продовження цього басейну.

Досі в Передкарпатському басейні розвідано 20 сіркородовищ. Геологи Української РСР ведуть далші розвідки передусім у південно-східньому напрямі Прикарпаття і на Буковині.

Цілковито нові родовища рідкісної сировини для хемічної та будівельної промисловости творять нову базу для народного господарства України. За останні п'ять років геологічні розвідки встановили на Україні запаси (промислового значення) аж 88 хемічних первнів, які зустрічаються в природі.

АНДРИЙ КАРИЙ: ПО УКРАЇНІ

(На матеріялах радянської преси)

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ

Голова правління Спілки письменників України Олесь Гончар у своїй промові на п'ятому з'їзді письменників України сказав, що пісенна класика українського народу має світову славу. Українська нація створила 200 000 (двісті тисяч) пісень, і це нечувана річ в історії культури («Радянська Україна», 17 листопада 1966).

Чи не звучить це як самохвальство — твердити про свою власну націю, що вона створила пісенну творчість, рівної якій немає в історії світової культури?

Ні, ці слова Гончара не є самохвальством. Але значно переконливіше прозвучало б це його твердження, якби він зробив його у формі цитат із висловів чужинецьких дослідників. А вони інколи висловлювалися ще яскравіше.

Відомий німецький історик Ганс Гельмольт, говорячи про українців, вживав вираз «малоруський народ», але йому було ясно, що українці є самостійним народом з власною культурою. У п'ятому томі своєї «Історії світу», що з'явився 1905 року в Ляйпцігу, Гельмольт писав:

«Жодний народ світу не створив такої поетичної творчости, як малоруський». (Hans F. Helmolt, „Weltgeschichte“, Leipzig und Wien, 1905, Band V, S. 421).

1845 року в Штутгарті (Німеччина) вийшла в світ книга німецького дослідника слов'янських народів Фрідріха Боденштедта під заголовком «Поетична Україна». Боденштедт переклав на німецьку мову цілий ряд українських народних пісень. Про український народ і його пісні він у своїй книзі писав так:

«Сонце його слави зайшло, але спогади про неї живуть у його піснях, подібно блідому місяцеві в теплу літню ніч: наче відблиск величі колишніх днів.

«Пісні народу України живуть від генерації до генерації і розповідають дітям про діла батьків. І в жодній іншій країні дерево народної поезії не дало таких чудових плодів, ніде дух народу не від-

бився так життєво і правдиво в його піснях... Який захоплюючий дух туги, які глибокі, справді людські почуття висловлено в піснях, що їх козак співає на чужині. Яка ніжність, сполучена з чоловічою силою, овіває його пісні любови» (Friedrich Bodenstedt, „Die poetische Ukraine“, Stuttgart, 1845, S. 16).

Як бачимо, за кордоном особливе захоплення викликали пісні українських козаків — пісні української козацької республіки.

1841 року в Дрездені вийшов у світ другий том книги німецького дослідника Коля під заголовком «Подорожі до Росії і Польщі». Цей другий том присвячений Україні і має заголовок «Україна. Малоросія». Поруч з виразом «Україна» Коль вживав вирази «Малоросія», «малороси», але він твердив, що «малороси є цілком своєрідним, дуже великим народом з власною мовою і власними історичними спогадами». Коль так описав те, що він бачив в українських селах у першій половині минулого сторіччя:

У неділю дівчата ідуть у садки, рвуть чудові квіти і прикрашають ними свої голови, як театральні королеви... А оскільки вони також великі любительки співів, то в цих селах можна побачити картини, які навряд чи можна знайти деінде: тут бачиш жінок з вінками на голові, які цілий день, навіть під час найтяжчої праці, співають мов жайворонки» (J. G. Kohl, „Reisen im Inneren von Rußland und Polen“, 2. Teil, Dresden, 1841, S. 304).

1880 року в Парижі вийшов у світ п'ятий том праці відомого французького географа Елізе Реклю «Нова універсальна географія». У цій книзі Реклю писав:

«Пісні козаків про свободу і пісні чумаків, що лунали в ланах, залишилися живими в пам'яті малоруського народу... Але, крім пісень, які кожний знає, існують також такі, що подихом своєї думки, силою свого виразу, багатством своїх витонченостей здаються частинами героїчних пісень... Це думи — оповідання з історії, що правдиво відроджують минуле, з надіями і страхіттями, радощами, почуваннями і пристрастями людей, які жили в ті часи... А їхні пісні любови — скільки в них солодкості і сили, запалу і стриманости!... Народні пісні невідомих авторів передають бандуристи від покоління до покоління... Вони становлять найціннішу літературу» (Elise Reclus, „Nouvelle Geographie universelle“, tome V, p. 506, Paris, 180).

Так захоплювався світ протягом сторіч українськими народними піснями. Тому мав рацію Тарас Шевченко, коли у вірші «До Основ'яненка» сказав:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Пророкуючи майбутнє, відомий німецький філософ і дослідник національних культур та творчості багатьох народів Йоган Готфрід Гердер, що жив у 18 сторіччі, у праці «Журнал моєї подорожі в 1769 році» писав:

«Україна стане новою Грецією: гарне небо цього народу, їхня весела вдача, їхня музична натура, їхня родюча земля — все це колись прокинеться» („Herders Sämtliche Werke“, IV Band, Berlin, 1878, S. 402).

1918 року здавалось, що ці слова Гердера здійсняться. Українська Народна Республіка була на шляху до того, щоб стати новою Грецією. Бурхливими темпами почалось українське відродження. Але це відродження пізніше керівництво КПРС розстріляло. Переважаючи більшість українських письменників і митців керівництво КПРС у тридцятих-сорокових і п'ятдесятих роках фізично знищило або ліквідувало в концентраційних таборах. Чужий українському народові уряд Української РСР півсторіччя не цікавився тим, щоб зібрати і надрукувати 200 000 українських народних пісень — цей величезний культурний скарб української нації. Уряд не цікавився тим, щоб у радіо- і телевізійних програмах України завоювала собі належне місце українська народна пісня минулих сторіч — та пісня, якою так захоплювався світ. Уряд не цікавився тим, щоб зробити грамофонні платівки з записом двохсот тисяч українських народних пісень; такі грамофонні платівки майже неможливо купити в крамниціх радянської України.

Голова правління Спілки письменників України Олесь Гончар у статті, що її 15 листопада 1966 року опублікувала газета «Радянська Україна», писав:

«... нові хороші пісні з'являються рідко».

А у промові на п'ятому з'їзді письменників радянської України Олесь Гончар сказав:

«... хіба нормально, що стільки прекрасних народних пісень у забутті, ждуть виконавців, десь у записах припадаючи пилом. Українське радіо та й самі артисти чомусь дуже обмежують свої творчі програми. Пригадаймо хоча б дивовижну одноманітність, повторюваність наших святкових концертів. Чудові голоси, чудові артисти, а з року в рік одне й те саме» («Радянська Україна», 17 листопада 1966).

Хто ж винен у цьому? Український народ чи партійне керівництво, яке узурпувало собі право встановлювати напрямок розвитку української культури і мистецтва?! Чи може український народ сам поклав свою творчість, своє мистецтво, своє культурне і громадське життя у прокрустове ложе партійної цензури і партійних приписів?

Чому в радянській Україні ніколи не були надруковані тисячі дійсно народних пісень, що постали на Україні протягом п'ятох десятиріч існування радянської влади? Наприклад, ніколи не була

надрукована пісня, що постала за часів примусової колективізації, в якій було таке місце:

Сидить дядько в бур'яні
Та рахує трудовні.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод.

Цю пісню всюди співали в українських селах під час штучного голоду на Україні 1932-33 років, і вона правдиво відбивала тодішнє становище. Чому ж таких дійсно правдивих і дійсно народних пісень в радянській Україні ніколи не друкували? А тому, що на Україні не існує ані свободи слова, ані свободи преси, ані жодної із свобод, що їх на папері гарантує конституція.

Світовим скандалом є той факт, що керівники культурного життя радянської України згадали 200 000 українських народних пісень, якими захоплювались чужинці, щойно після того, як у Нью-Йорку вийшла в світ капітальна праця професора Зиновія Лиська — його збірка українських народних пісень. Ця збірка складається з десятих томів і містить 11 000 пісень. Нічого подібного в радянській Україні досі не видано, хоч людей і матеріальних засобів там у багато разів більше, ніж на еміграції.

Трагедія української народної пісні на нашій батьківщині є частиною трагедії української нації.

ПРОМИСЛИ НА УКРАЇНІ

Після ліквідації НЕП'у на Україні і в усьому Радянському Союзі цілком занепали кустарні промисли. Сталося це не саме собою, не тому що кустарі не бажали продовжувати свою діяльність, яку вони в багатьох випадках перейняли від батьків і дідів, а в результаті економічної політики комуністичного керівництва. Забороняючи приватним особам набувати засоби виробництва у приватну власність, накладаючи на кустарів величезні податки, унеможливаючи їм вільний продаж своїх виробів у власних приватних крамницях, партійні вожді вже в тридцятих роках фактично ліквідували кустарні промисли. Це завдало великої шкоди економічному і культурному життю України.

У сімнадцятому і вісімнадцятому сторіччях, а також і пізніше, до двадцятих років двадцятого сторіччя на Україні дуже поширене було різьблення на дереві в архітектурі і побутових речах, українське народне декоративне мистецтво славилось багатими за орнаментом та кольорами килимами, розписаним і гравірованим металевим і дерев'яним посудом. Протягом багатьох сторіч на Україні розцвітала вишивка. Традиційними в українському народному мистецт-

ві є вишивані рушники й писанки. Дуже поширені були ганчарні вироби з художнім розмалюванням, які прикрашали побут української родини. Тепер на Україні таких художніх речей — за свідченням радянської преси — не виробляють. Їх можна побачити лише у музеях і в квартирах старих майстрів.

Колись художніми ганчарними і керамічними виробами славилось Запоріжжя. Група старих майстрів-ганчарів виступала нещодавно в запорізькій газеті «Запорізька правда» з листом, в якому писала: «У нас професія спадкова — прадіди, діди, батьки наші були ганчарами. З яким сердечним трепетом виймали ми вироби з печі!»

Не можна без хвилювання читати цього листа, з якого видно, що влада позбавила людей їхньої професії і доброго заробітку, а народ позбавила народного мистецтва, що так прикрашало його побут.

19 жовтня 1966 року київська «Робітничка газета» опублікувала статтю М. Тихого з Запоріжжя під заголовком «Кому горшки ліпити», в якій він пише:

«Народні майстри скаржаться на відсутність інструментів і матеріалів. Різьбарі по дереву, наприклад, не можуть придбати набору спеціальних стамесок, вишивальниці з труднощами дістають кольорові нитки. Попит на них великий, а завозять мало... Кустарні промисли занепадають... Цілком можливо, що через рік-два легше буде знайти оператора лічильно-розв'язувальної машини, ніж ганчара-художника. Та воно й тепер уже так. Це неправильно, не погосподарськи!»

Тихий вимагає у своїй статті «широкого відродження народних промислів». За його словами, «цьому могло б сприяти об'єднання майстрів у промислові артіль». Але хіба промисли на Україні занепали тому, що майстри не були об'єднані в промислові артіль? Таж корінь зла слід шукати у поході комуністичного керівництва проти приватної ініціативи взагалі і проти кустарів як представників «приватного сектора» зокрема.

Останнім часом у радянській пресі можна знайти чимало статей про необхідність відродити промисли. Партійне керівництво починає розуміти, що спричинений його політикою занепад промислів дошкульно б'є по економіці країни, зменшує прибутки багатьох шарів населення, стоїть на перешкоді розв'язанню проблеми безробіття, яка сьогодні існує майже в усіх малих і в багатьох середніх містах. На ХХІІІ з'їзді компартії Радянського Союзу комуністичні вожді висунули завдання створити у селах сезонні промислові підприємства, щоб мати можливість краще використовувати зимою робочі руки колгоспників і робітників радгоспів. Принципово визнаючи необхідність відродження промислів, влада й далі не створює необхідних для цього передумов: не видає закону, який би дозволяв кустарям набувати засоби виробництва у приватну власність, засновувати приватні майстерні і вільно продавати свої вироби у власних крамницях.

«Правда» опублікувала 11 жовтня статтю агронома-економіста Ф. Зубарева, присвячену сільським промислам. З цієї статті ми довідемося, що, за директивою згори, останнім часом при деяких колгоспах і радгоспах постали кустарні майстерні, зокрема ювелірні. Вони перебувають у віданні керівників колгоспів і радгоспів, які однак ними мало цікавляться і розквіту промислів як не було, так і сьогодні немає.

Інакше й бути не може. Справжній розвиток промислів можливий буде щойно тоді, коли партійне керівництво дасть свободу приватній ініціативі.

ПРОЄКТУВАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Розповідаючи про те, що негайно після закінчення будівництва гідролізно-дріжджового заводу в Запоріжжі на заводі довелося все перебудувати і будувати наново, газета «Радянська Україна» писала 22 липня 1966 року:

«Напроекували і намалювали київські проєктувальники стільки, що запорізькі гідролізники досі опам'ятатись не можуть. Не проєкт, а суцільний дефект! Завод пустили, і мов з рога достатку посипались всілякі прорахунки і хиби».

Після того як у Балаклеї (Харківська область) під найбільшою в Радянському Союзі цементною піччю обвалилися дві рамні опори, через що піч на три тижні вибула з ладу, почали шукати винних. І тоді встановили, що складений харківським інститутом „Півддіпроцемент” проєкт, за яким було побудовано піч, мав істотні хиби. Інститут невірно розрахував міцність опор. Трищини в опорах з'явилися під усіма печами балаклеїського цементового заводу. І така критична ситуація створилася не тільки в Балаклеї: за кресленнями харківського інституту вже збудовано або перебувають у будівництві ще десять інших цементних заводів. В опорах печів цих заводів теж з'явилися небезпечні тріщини. Всі ці опори треба перебудувати, що коштуватиме понад три мільйони карбованців.

На адресу проєктних інститутів сиплеться багато скарг і докорів. Голова ради міністрів Української РСР Володимир Щербицький у промові на сьомій сесії Верховної Ради СРСР шостого скликання сказав, що тільки в одному третьому кварталі шістдесят п'ятого року через помилки в проєктах на Україні довелося перезатверджувати основні показники більш як по 100 об'єктах, в результаті чого їх кошторисна вартість підвищилася в середньому на 40 відсотків.

За словами Щербицького, «пояснюється це насамперед тим, що проєктні інститути не несуть відповідальності за подорожчання кошторисної вартости будівництва, а діюча система їх заохочення не сприяє розв'язанню цього завдання».

На цих словах голови уряду Української РСР слід докладніше зупинитися. Виходить, що у подорожчанні кошторисної вартості будівництва винні проєктні інститути, і тому треба підвищити їхню відповідальність за правильне складання кошторису. Але Щербицький скерував свій закид на невірну адресу: обвинувачувати інститути в цьому не можна. Московська «Строительная газета» публікує інформації, з яких видно, що правильні кошториси будівництва взагалі не можливо скласти, бо досі, на п'ятому десятиріччі існування радянської влади, не ліквідовано хаосу з цінами. За даними цієї газети 1965 року було проведено величезну роботу для укладення нових кошторисних нормативів. Було заплановано, що будівельники почнуть за ними працювати з січня 1966 року. Але у зв'язку зі зміною строку введення нових цін у промисловості цей перехід здійснити не пощастило. І тому, за словами «Строительной газеты», «ую цю роботу доведеться розпочинати заново. Сьогоднішня крайньо нестала «ціна» на будівельну продукцію завдає і проєктувальникам і будівельникам дуже багато неприятностей. Вона дезорганізує планування народного господарства.

Твердження Щербицького про те, що діюча система заохочення не стимулює добру працю проєктувальних інститутів, в ясній формі сформулювала київська «Робітничая газета». 5 серпня 1966 року вона в статті «Коли ж буде віддача?» писала:

«В інститутів поки що немає матеріальної заінтересованости в результатах своєї роботи. Чи то добре зробити, чи то погано — в касу не покладаєш ні карбованцем більше, ні карбованцем менше».

Співробітники проєктувальних інститутів скаржаться на те, що хаос у цінах існує також у галузі оцінки вартості зробленого інститутом проєкту. У багатьох випадках ціна за проєкт явно занижена і навіть не компенсує фактичних витрат інститутів на укладені проєкти. Як же в таких випадках можна вимагати від інститутів кваліфікованої праці?

Резюмуючи сказане, ми приходимо до висновку: становище у проєктувальних інститутах дуже критичне, але відповідальність за це становище несуть насамперед керівники партії та уряду. Саме вони створили економічну систему, яка на п'ятому десятиріччі свого існування не спроможна ліквідувати хаосу з цінами, через що неможливе правильне укладання кошторису будівництва. Вони створили економічну систему, яка не створює у працівників інститутів матеріального зацікавлення у кращих наслідках своєї праці і часто навіть не покриває видатків інститутів на цю працю.

**РОМАН РАХМАННИЙ: УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
НА П'ЯТДЕСЯТОМУ РОЦІ
ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Привид націоналізму переслідує режим Радянського Союзу з перших днів його існування. Нині, напередодні 50-річчя Жовтневої революції 1917 року, радянський режим далі тривожиться тим самим давнім своїм ворогом — частково реальним і частково уявним. Офіційні речники все ще закликають вірних радянських громадян до чуйности й опору супроти «рецидивів буржуазного націоналізму». Таким чином національне питання в Радянському Союзі, ніби розв'язане «раз назавжди згідно з ленінською політикою» (як твердив 1956 року Хрущов), далі є найбільшою, особливою перешкодою на шляху до утворення «єдиного суспільства, що прямує до єдиної мети, до комунізму».

Сьогодні націоналізм проявляється головне в опорі не-російських народів проти придушування їхніх мов і культур російською мовою і культурою. У деяких малих, але витривалих союзних республіках (Латвія, Вірменія чи Туркестан) цей опір дуже успішний. Хоча Москва встановила там систему двомовних шкіл, а «Правда» та «Известия» час від часу чванилися великими успіхами тієї системи, все таки російська мова там мало поширена. Наприклад, у Латвії лише одна третина всіх шкільних дітей ходить до цих двомовних шкіл. Український відвідувач, який побував там минулої весни, дивом дивувався, як у Ризі всі мешканці розмовляють латвійською мовою. Подібне явище у Вільнюсі: всі там розмовляють лише литовському.

Інакше становище в Києві, столиці України. Люди, які вдома розмовляють українською мовою, на вулиці волюють користуватися російською, щоб бува не розсердити «старшого брата», себто російську владу. Українська обережність у цьому випадкові наслідок тривалого досвіду з «чистками», що їх застосовувано проти націоналістів, а деколи й проти політбюра і членів Комуністичної Партії України. Те, що буває дозволене в Росії, Латвії чи Грузії, може бути потрактоване на Україні як кримінальний злочин.

Однак до голосу на кожній ділянці приходять тепер нове поко-

Ця стаття появилася в англomовному журналі «Коментейтор», що виходить у Торонто в Канаді. Заголовок оригіналу: Ukrainian Nationalism Fifty Years After the Soviet Revolution, by Roman Rakhmanny, Commentator, November 1956, pp. 13-15.

ління українців, не обтяжених спогадами про ті чистки. І в той час, коли автори «захальявних творів» у Росії захищають права людини проти колективістської диктатури, українська «захальявна література» — поряд з питаннями особистих вольностей — майже завжди висуває питання національної свободи і гідності.

Найбільш відомий серед авторів «захальявної літератури» на Україні Василь Симоненко, який помер у 1963 році, на 29 році життя. Він безжалісно скритикував «лицемірів, які не без успіху намагаються перетворити марксизм у релігію, в прокрустове ложе для науки, мистецтва і любови... Ніяке вчення не сміє монополізувати духовне життя людства». У віршах він засуджував сталінську систему, яка пограбувала гідність у людей і перетворила селян на злодіїв, що крадуть власне зерно, систему, яка дала необмежену владу до рук обмежених людей.

В одному вірші він захищає право українців «розмовляти з матір'ю-Україною» насамоті без встрявання в ту розмову Росії та Америки. Одного разу під час прилюдного виступу він отримав запитання про те, яку незалежність для України він має на мислі. Василь Симоненко відповів: «У мене Україна одна». Серед приятелів він обстоював концепцію нейтральної України та окремих український шлях до соціалізму.

Посмертне видання його поезій та щоденника вийшло у в-ві «Пролог» (Нью-Йорк, 1965). Приблизно в той час обвинувачено київського літературознавця Івана Світличного та київського критика Івана Дзюбу в тому, що мовляв, вони допомогли вислати таємно за кордон ці протирадянські твори. Симоненкова мати була змушена заявити в «Радянській Україні», що її син був вірним комуністом і ніколи не плянував видати друком ті поезії та свій злочасний щоденник. Його приятелі, казала вона, відповідають за цю помилку. Всі ці обвинувачення висунує саме тоді, коли ішла підготовка до процесу проти Синявського і Данієля. Тому що трагічна доля двох українських критиків (Світличного і Дзюби) викликала велике зацікавлення в широкому світі, їх незабаром звільнено.

Так чи інакше їхнє ув'язнення було якоюсь мірою пов'язане з їхніми неконформістськими писаннями, що появилися друком в українських (комуністичних) виданнях у Варшаві та Пряшеві (ЧСР). Насправді вони не призналися в будь-якій причастності до згаданої справи В. Симоненка.

Ув'язнення Світличного і Дзюби завершило дволітній конфлікт між владою і молоддю України. Роком раніше пожежа знищила книжкові фонди україніки (600 000 назв) у публічній бібліотеці Академії Наук УРСР у Києві. Мешканці міста розказували, що пожежна сторожа прибула на місце пожежі чомусь надто пізно і без потрібного устаткування. Одного працівника бібліотеки обвинувачено у підпалі. У протестному зверненні, передаваному з рук до рук на Україні, сказано, що суд над Погружальським відбувся таємно, без

участі преси, і був насправді фарсом. Обвинувачений мав обурено відкинути ці закиди, мовляв, уже й давніше знищувано систематично українські книги великими кількостями, але нікого за це не тягали по судах. Тим часом один примірник того звернення доведено до відома директора ЮНЕСКО Рене Має.

Незабаром після цього стався шевченківський інцидент. Щороку 22 травня під пам'ятником Т. Шевченка у Києві збиралася численна громада українців і піснями відзначала роковини перенесення тлінних останків поета з Росії на могилу над Дніпром. Свого часу царський режим забороняв будь-які прояви українських патріотичних почуттів з того приводу. Тепер, коли пам'ятники Шевченкові височать у Києві та в Москві, у Вінніпегу і Вашингтоні, знову чомусь вважається «образою для російського народу» співати пісні під його пам'ятником. Два десятки студентів попали в тюрму за те, що не підкорилися забороні. Після заворушень у Києві та Львові проведено нові арешти, переважно серед студентів та інтелектуалів. Газета «Правда» звернула на це увагу і обвинуватила на своїх сторінках істориків і партійних керівників у Львові, мовляв, вони відповідають за відродження націоналізму серед української молоді.

Хоч арешти тримано у таємниці, щоб не притягнути уваги чужоземної преси, все таки велика юрба людей зібралася на вулиці того дня, коли групу близько 30 в'язнів мали перевозити поїздом з львівської в'язниці до концтабору в центральній частині СРСР. В'язнів обсипано квітами. Міліція розганяла юрбу протипожежними машинами, які в цьому випадку прибули своєчасно і були готові до діяння.

Українці зазнали надто багато втрат під час війни і чисток, щоб вони могли вдаватися в революційне мрійництво, до якого схильні емігранти. Однак ці події вказують на те, що національне питання в СРСР ще не розв'язане навіть такою мірою, як воно розв'язане в Югославії за режиму Тіта. Мешканці всіх республік СРСР спокійно і вперто чинять опір русифікації, прихованій під виглядом т. зв. зміцнення «інтернаціоналізму і ленінської дружби народів». У суті речі ця політика не послаблює, а навіть зміцнює націоналізм.

Є лише одна основна відмінна його властивість: новий націоналізм, мабуть, позбувся давнього фанатизму, що породжував насильство; тепер це політичний націоналізм. Один молодий радянський українець пояснив це ось такими словами: «Ми виростили в радянській системі. Від марксизму ми завчили принцип спільності інтересів трудящих людей. Під нацистською окупацією ми навчилися поборювати фашизм усякого виду. Під режимом Сталіна і його соратників ми навчилися розуміти Ленінову пересторогу для партії про небезпеку від великоруського шовінізму... Ми хочемо бути рівними із „старшим братом” і в Радянському Союзі, і в нашій власній республіці. У цьому ударі ми можемо втратити лише наші кайдани; а здобути можемо нашу гідність, як окремі люди і як нація, зовсім у ленінському розумінні...»

ОЛЕКСАНДЕР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: ПІД ЗНАКОМ ДІЯЛОГУ

Другий Ватиканський собор часто називають, і то не тільки в католицькій церкві, «найбільшою історичною подією 20 століття». Щоб визнати правдивість цього твердження, треба — як правильно підкреслив історик української католицької церкви, о. д-р Атанас Великий, під час студійних днів Українського Християнського Руху (УХР) — насамперед визначити поняття «історичності». Якщо «історичність» означає науково-історичне визначення вагомості якоїсь події, очевидно про історичність II Ватиканського собору говорити завчасно тим більше, що сам собор є подією ще недавнього минулого, і покищо це лише програма діяльності, виконання якої вимагатиме багатьох років. Якщо ж праці собору розглядати з погляду зрушення громадської думки світу, треба ствердити, що це зрушення настільки велике, що згаданий собор цілковито виправдує вищеподану оцінку.

Наскільки завданням української еміграції є бути справді присутньою в західному світі, а то й причасною до тих подій, що мають значення для світу невільного, то факт, що група українців взяла активну участь у Студійних днях УХР, присвячених соборовій тематиці, заслуговує на те, щоб доповіді та дискусію обговорити на сторінках української періодики. А оскільки в нарадах собору йшлося передусім про усучаснення («аджорнаменто») церкви, саме на сторінках журналу «Сучасність» належало б присвятити де-що уваги студійним дням УХР, які мали місце 24-30 жовтня 1966 у баварському Петерберзі.

ПРОГРАМА СТУДІЙНИХ ДНІВ

Завдяки 12 доповідям, що їх виголосили духовні та світські особи, учасники мали можливість познайомитися з найсуттєвішими для українського слухача аспектами II Ватиканського собору. Вибір тематики і доповідачів дозволяв не тільки з'ясувати окремі справи, але також уможлиблював взаємне доповнення та насвітлення стосовних питань, які, до речі, творили єдину органічну цілість. Ця обставина звільняє від обговорення всіх доповідей, зокрема і то в черговості їх виголошення.

Подаю список доповідачів в абетковому порядку, пропускаючи, крім наукових, усі офіційні титули: о. д-р М. Василик, о. ректор д-р А. Великий, о. д-р І. Гриньох, М. Добрянський, д-р М. Заяць, проф. д-р О. Кульчицький, о. І. Леськович, о. Нарожняк і проф. д-р В. Янів.

Вічне і незмінне знаходять свій вислів у зумовленій духом часу

інтерпретації світу. Теологічно визначити та з'ясувати Боже незмінне, промені якого по-різному заломлюються в призмах усіх епох розвитку людства, було природним завданням доповідачів-духовників. Схопити та представити відношення вічного до форм життя і думок теперішнього світу, вказати на вияви вічного та незмінного в поступі історичного розвитку — це, самозрозуміло, тема для доповідачів світських. Завдання тих і тих були наперед визначені самим характером собору, який проголосив, що «при всіляких змінах багатовіччя, які мають свою основу в Христі, залишається сьогодні і повік» («Акти собору», том III, стор. 26), і ствердив, що, проте, «треба досліджувати ознаки часу». А далі ствердив, що «церква також може збагатитися розвитком суспільного життя не тому, щоб їй, в її конструкції, яку дав їй Христос, чогось не доставало, а щоб її поглибити і в більше щасливий спосіб доспособити до нашої доби» («Акти собору», том III, стор. 72).

ОСНОВА В ХРИСТІ — ВІЧНЕ І НЕЗМІННЕ

Про вічне і незмінне мова йде в «конституціях собору». Вступна доповідь о. д-ра А. Великого «Ватиканський собор в історичному перекоші» з'ясувала окремі розгалуження соборової богословської думки, висловленої в стосовних «конституціях», і дала слухачам можливість вникнути в дух собору «ін статус насценді» та в його дії. Історичний нарис спроб, зроблених попередніми папами Пієм XI та Пієм XII для скликання собору, представлення системи діяльності II Ватиканського собору (одним з активних учасників якого був доповідач), тобто системи, що втягнула в соборову дію 833 членів різних комісій, які впродовж 168 днів продискутували коло 30 тис. поправок, це все виявляє, може, не досить усвідомлену правду про загальний характер собору: II Ватиканський собор був наскрізь колективним твором, виявом тиску справжніх потреб людства, відчутих церквою в особах соборових отців. Собор мав характер певної незавершеності, не в сенсі імпровізації чи поверховості, а в сенсі неостаточності формулювань, що часто було прагненням самого собору. Доповнити, розгорнути, поглибити та уточнити ці формулювання повинен дальший розвиток «аджорнаменту», тобто розвитку того вияву життя церкви, що його, на мою думку, можна б окреслити «доспособленням» (а не пристосуванням) церкви до вимог і потреб сучасного життя.

Вихідною базою для «аджорнаменту» повинно б бути «самопізнання церкви». До церкви стосуються, — говорив у доповіді п. н. «Догматична конституція церкви» о. д-р І. Гриньох, — слова Ісуса Христа «За кого вважаєте мене?». Перед собором стало питання «самопізнання власної природи церкви», що його розглянено у вісьмох розділах згаданої конституції. Не було ні в плані, ні в спроможності доповідача рівною мірою узглядити всі розділи. Він коротко затор-

кнущу проблему містерії церкви, найкраще висловлену в погляді на церкву як на містичне тіло Христа. Підкресливши важливе значення соборових міркувань про колегіальність єпископів у справі зближення до православної та євангеліцьких церков у площині вселенськості, доповідач зосередив свою увагу на богословському понятті «Божий люд», тобто на загалі вірних і на пов'язаному з цим понятті розрізненні між «загальним» та «ієрархічним» священством.

З уваги на те, що конституція називається догматичною, всі ухвали собору мають наперед характер фундаментально-богословський. Саме в понятті «загального священства» вірних, яке зменшує відстань між ієрархічним священством кліру і мирянами, доповідач бачить основну фундаментально-богословську підставу для поширення ролі мирян у сучасному житті церкви. Раз назавжди покинчено з невірними поглядами, що миряни є ніби тільки пасивною масою чи об'єктом, якому церква проповідує, якого різьбить, а він сам ніколи не є відповідальним підметом у структурі церкви. Миряни є не чимось поза церквою, а її складовою частиною, бо немає церкви без мирян так само, як немає церкви без ієрархії та духовництва. Лише вони всі разом творять містичне тіло Христа і новозавітний «Божий люд».

Підкреслення збіжності поглядів соборових отців на визначенні ролі мирянства в житті церкви з такими ж поглядами східної церкви і пригадка аналогічних думок митрополита А. Шептицького в цій справі завершували цю глибоким теологічним знанням насичену інтерпретацію найважливішої, за поглядами соборових отців, конституції, яка служить за теологічну та логічну базу для інших декретів II Ватиканського собору.

Соборову «Конституцію про літургію» обговорив о. д-р М. Марусин, який зокрема підкреслив намагання собору зміцнити активність вірних у літургії, що, між іншим, виявилось введенням національних мов у літургію.

Перейшовши радше до організаційних питань церковного життя, о. І. Леськович з'ясував, що собор не тільки визнав право на самобутність східних католицьких церков та підкреслив вартість такої самобутності в «унітас мультіплекс» католицької церкви, але також зазначив, що східні католицькі церкви «мають особливе завдання сприяти одності всіх східних християн згідно з Декретом про єкуменізм» («Акти собору», том I, стор. 235). Доповідач чітко проаналізував постанови про єкуменізм та східні церкви, зокрема цікаві для нас постанови про східних патріархів і зрівняного з ними в правах верховного архієпископа.

Організаційних питань церкви стосувалася також доповідь о. З. Нарожняка про уряд владик. На нашу думку, доповідач дуже правильно насвітлив (також з психологічного боку) передумови належного виконання цього уряду.

Як випромінювання основної догматичної конституції можна роз-

глядати також доповідь о. д-ра Василика про «Конституцію про Боже об'явлення», в якій в основному мова йде про навчальну функцію церкви. «Свята традиція, святе Письмо і навчання церкви так з собою взаємно пов'язані та з'єднані, що жаден з трьох чинників не має стійкості без інших» («Акти собору», том II, стор. 18). Проаналізувавши ставлення Тридентського і I Ватиканського соборів до поняття «Боже об'явлення», доповідач піддав критиці явище модернізму з кінця 19 стол., як спроби розуміти релігію як «внутрішній людський витвір» і як «тільки людське явище». Влучно заторкнена доповідачем проблематика стосунку об'явлення до науки, зокрема до філософії, появиться наново і в повній площині діалогу церкви і світу, — діалогу, рекомандованого церкві II Ватиканським собором. Тобто саме в понятті «аджорнаменто», навколо якого кружляли доповіді світських референтів.

«АДЖОРНАМЕНТО» — ЦЕРКВА В СУЧАСНОСТІ

Якщо основу для формулювання доктрини церкви і доктрини про церкву «суб спеціе етернітатіс» творить догматична конституція про церкву (а метою дії церкви в площині цієї конституції є екуменізм), то основою визначення стосунку церкви до сучасного світу є пасторальна конституція про церкву; метою, до якої прагне розглянення цього стосунку, є здійснення «доспособлення» церкви («аджорнаменто») до імперативних потреб та вимог нашої доби. Поняття «аджорнаменто» є побіч поняття «екуменізм» настільки центральним для праць II Ватиканського собору, що треба було, як це ствердили незалежно один від одного два доповідачі, — проф. В. Янів та проф. О. Кульчицький, присвятити йому окрему доповідь. Обидва доповідачі, відчувши цю потребу і цю прогалину, намагалися деякими своїми міркуваннями цю прогалину заповнити. Уважаємо, що доцільно ці міркування принаймні коротко зрезюмувати.

Навівши перші слова конституції, — «радість і надія», — проф. Янів змалював образ сучасного світу, який виправдує потребу «аджорнаменто», і окреслив той чуттєвий стан людини, в якому вона оцінює всі досягнення сучасної технологічної цивілізації. І, навпаки, почуття суму та страху огортають людину, коли назверхнім матеріальним досягненням протиставити духові втрати і внутрішні протиріччя сучасного світу, які виправдують характеристику теперішнього стану людства як «кризи культури».

Одним із явищ цієї кризи є безприкладний ріст атеїзму, найрізномодніші форми якого дуже влучно проаналізувала пасторальна конституція («Акти собору», том III, стор. 25-42). Засобом оновлення людини в цій екзистенціально межовій, і тому кризовій, ситуації може бути насичення нової людини релігійними, справді християнськими вартостями, — насичення, яке можна очікувати тільки від «аджорнаменто», від доспособлення формулювань християнської науки до форм розуміння дійсності світу в нашу добу.

«Обов'язком усього Божого люду, особливо обов'язком пастирів та богословів, є при допомозі св. Духа досліджувати, розрізнявати і розуміти різnorodні способи вислову, притаманні нашому часові; оцінювати їх у світлі Божого слова, щоб об'явлену правду можна було безперервно краще сприймати, краще розуміти і в більш доспособленій формі представити». Іншими словами, відкинення правд віри, як не згідних з духом часу, є найчастіше наслідком нерозуміння або помилкового розуміння цих правд, викликаного різницями в способі висловлювати та формулювати наші релігійні пізнання у формі, притаманній далекій минувшині, про що мова в об'явленні. Поглиблене теологічне розуміння об'явлення щодо центральної проблеми релігії, філософії та науки, тобто проблеми людини, і справді наукове, строго об'єктивне розуміння цієї проблеми одне одному не суперечать, а, навпаки, виявляють високий ступінь згідності. Чотирикутник провідних «ідей-сил» Пасторальної конституції — а) ідея цілоти людини в понятті людської особи, наставленої на здійснювання вартостей; б) ідея цілоти людського колективу, яка веде до модерного поняття людства; в) динамічна ідея космічної еволюції та історичного прогресу і, нарешті, г) «ідея діалогу» як діалектичного вирівнювання протилежних поглядів — цей чотирикутник (як говорив автор цієї статті) визначений розвитком як світської, ляїцистської наукової думки, так і сучасної теологічної екзегези, елементи якої знаходимо в Пасторальній конституції. Наприклад, ідея свободи людини як основи і сутності всього людського (про яку говорить Декрет Пасторальної конституції про релігійну свободу) рівною мірою виринає з екзегези об'явлення, як також з філософської та наукової думки; ця ідея має своїх оборонців та прихильників як у таборі релігійно зорієнтованих мислителів, так і в таборі вільнодумних екзистенціалістів. Також ідея людства рівною мірою виникає з поняття «Божий люду» та з католицького універсалізму і з арелігійних передпосилок контівського позитивізму. Таким чином соборовий постулат щодо «аджорнаменто» не має в собі нічого утопічного.

Так само чітко була визначена здійсненність «аджорнаменто» в доповіді проф. В. Янова про соціальну науку католицької церкви. Ця наука, надхнена християнською релігійною доктриною, розглядає людину в перспективі можливо повного узгіднення її прагнень до персоналістського розвитку з розгорненням її соціальних, колективних настанов. Майже як відгук персоналістських теорій Емануеля Муньє чи Вільяма Стерна, базованих на глибоких філософських та психологічних міркуваннях, звучить цитата з Пасторальної конституції: «Людина повністю віднаходить себе, тобто доходить до найвищого ступеня гідності, коли вона зроби́ть дар повного самозречення». У цьому вислові є найкраща синтеза християнського індивідуалізму (ми сказали б, персоналізму) і служби оточенню. Доповідач правильно підкреслив, що згідно з Пасторальною конетитутцією

«служба оточенню — це передусім вірність найближчому оточенню власного суспільства», що такий приклад дав сам Христос, «який добровільно підкорився законам власної батьківщини», любов до якої, за Пасторальною конституцією, громадяни повинні «плекатися з великодушністю та льюальністю». Окремо цінне в умовах українського емігрантського життя, на нашу думку, підкреслення доповідачем обставини, що конституція, нав'язана духом католицького універсалізму, в змаганні до «аджорнаменто», до «доспоєблення» до умов дійсності ніяк не виключає національних різномодностей та зрізничковань в католицько-універсальній цілості «Божого люду», а, навпаки, їм сприяє.

Проблематика «аджорнаменто» знайшла своє дальше визначення в доповіді ред. М. Добрянського «Християнство перед лицем модерної культури», опертій на багатій пособоровій дослідній літературі. Вказавши, за Маріо фон Галі, на три стовпи, на які опирається побудова провідних думок собору, — тобто на догматичну та пасторальну конституції і на декрет про екуменізм, — доповідач правильно зазначив, що «діалог — це єдине слово, яке можна написати як заголовок над усіма темами собору». Двома співрозмовцями мали б бути церква і світ, але на ділі діалог ведено між представниками церкви, учасниками собору, які часто висловлювали дуже різні думки. Якщо мова про взаємний стосунок обох протагоністів діалогу, церкви і світу, на думку Роберта Адольфа (ігумена августинців), цей стосунок представлявся в історичному перерізі дуже різно: на початку церква поборювала світ як суму гріха та зла й одночасно здобувала його в духовій площині; опісля вона панувала над світом аж до часів контрреформації, коли почався її відступ від світу; теперішня доба може привести до нав'язання справжнього діалогу між церквою і світом.

Найзавзятіші оборонці «схеми 13», — яка стала основою Пасторальної конституції, — як от кардинали Лієнер, Леже та Депфнер, саме у «відчиненні вікон Ватикану» (за окресленням папи Йоана XXIII), тобто в нав'язанні діалогу між церквою і світом, бачать найбільшу вартість Пасторальної конституції. Згаданий уже Маріо фон Галі стверджує, що її «не можна переоцінити», хоч противники цієї схеми думали цілком інакше, призначивши тільки п'ять днів для дискусії про неї, «саме стільки, скільки потрібно, щоб її похоронити».

М. Добрянський звернув окрему увагу на своєрідність і новість цього стосунку між церквою і світом, стосунку, який можна назвати «діалогом» у розумінні собору. Посилаючися на думки багатьох учасників собору, доповідач підкреслив, що «діалог — не осудження і засудження, не накладання церковних кар і навіть не навчання передусім». Діалог — це «прислухуватися до протилежного», «спільне шукання». Ці окреслення згоджуються з дефініцією діалогу, яку подає сучасний французький феноменолог Мерльо Понті: «Діалог треба розглядати як нове „когіто“, як первинну даність, у

якій хтось інший даний мені разом зі мною... бо в переживанні діалогу між мною і другою людиною твориться спільний терен, моя і чужа думки творять тільки одну ткань, мої слова і слова співрозмовця викликані станом дискусії і включаються в спільну дію, творцем якої не є ніхто з нас сам для себе». У діялозі ми є «єдиним подвійним еством, ми є один для одного співробітниками у завершеній взаємності, наші перспективи перековзуються одна в одну, ми співіснуємо в одному світі».

У такому діялозі не йдеться про те, — як каже генеральний пріор езуїтів Педро Арупе, цитований М. Добрянським, — «чи церква може дати правильну відповідь на питання нашого часу, а про те, чи вона дає її в дійовий спосіб... Силогізмами аж ніяк не допоможемо. Атеїзмові треба протиставити християнську спільноту, яка живе не ізольовано, неначе в гетто, а діє, зв'язана із світом».

Отож треба коментувати наведене твердження при допомозі цитати з Пасторальної конституції, де мова йде про перспективу кінцевої мети діалогу між церквою і світом — про «взаємопроникнення небесного і земного селища» («Акти собору», том III, стор. 64). І лише в перспективі потреби, а то й конечности, такого взаємопроникнення духа церкви і духа світу твердження доповідача, що «церква потребує мирян сьогодні та завтра більше, ніж колинебудь у минулому», — це твердження набирає глибокого сенсу, зокрема якщо мова йде про українського слухача. Доповідач дуже виразно підкреслив, що питанням «аджорнаменто» українці повинні бути більше зацікавлені, ніж інші народи. «Коли на Заході так голосно лунають гасла «аджорнаменто», — говорив М. Добрянський, — то для нас це не гасла, а наказ усучаснити нашу церкву до вимог сьогоднішнього та завстрішнього дня. У такій перспективі наші завдання куди більші та важчі, ніж будь-якого католицького і взагалі християнського народу на Заході». Якби ми або, може, наші нащадки мали відбудовувати релігійне життя на Україні, конечно треба перецепити туди паростки усучасненої церкви, якщо вони мають прийнятися на ґрунті, насиченому марксистом-ленінізмом.

У проблематику сучасної культури включена ділянка виховання, про яку вичерпно говорив проф. П. Зелений, опираючися на добре відомі йому приклади Бельгії та Голляндії. Посилаючися на «деклярацію про християнське виховання» («Акти собору», том III, стор. 195-209), доповідач підкреслив, що, згідно з визначенням деклярації виховання (за яке «відповідальність з цілком особливих оглядів стоується церкви», наскільки її завданням є допомагати в досягненні «цілковитої досконалости людини»), стало для «святого вселенського предметом уважливого роздумування» («Акти собору», том III, стор. 195). Те, що «церква подає свою допомогу всім народам», щоб уперед посунути повну досконалість людської особи, має в теперішній соціяльній та культурній ситуації нашої еміграції велике значення і збуджує в українському мирянстві оправдані надії на плід-

ність діалогу з церквою. Якби до такого справжнього діалогу колись мало дійти, його діапазон міг би бути дуже широкий. Він сягає від дитячих садків та українознавчого навчання молоді до високого шкільництва університетського типу. Для останнього декларація виявляє окреме зацікавлення, жадаючи його повного усучаснення з метою, «щоб кожна наука розвивалася згідно з її принципами, її питомими методами з запевненням свободи, притаманної науковому дослідю» («Акти собору», том III, стор. 206).

Однак дуже чітке та докладне з'ясування проф. П. Зеленим виховної діяльності мирянина брагло до уваги тільки частину його обов'язків.

Доповнення в цілісному погляді на ролі мирянина в процесі «аджорнаменто» дала кінцева і в деякому розумінні заключна доповідь д-ра М. Заяця п. н. «Роля мирянина в світлі постанов собору». Доповідач побудував свою доповідь, оперту на багату літературу предмету, в історичному аспекті. Він почав від розрізнення в посланні св. Петра «профанного» (тобто поганського) і «святого» (тобто християнського) народу, і це розрізнення протривало до часів імператора Константина Великого. Від часів реформ Константина лінія поділу між духом і матерією починає зазначуватися в суспільному житті як лінія поділу між духівництвом (представники духа) і мирянством (представники матерії). Відповідно до цього ранне середньовіччя вводить розрізнення трьох станів — «орантес», «дефенсорес» і «ляборантес». Емансипація від церкви, що почалася в добу гуманізму, приводить церкву (за теологом Альфонсом Ауером) до відступу від світу на позиції чистого спіритуалізму та схоластицизму, як також і до відходу від мирян, які «екс дефініціоне» репрезентують світ. Перші проблиски зміни у ставленні до мирян позначаються дуже пізно і датуються встановленням «Католицької акції» папою Левом XIII, наскільки ця акція була ведена мирянами.

На Сході, в православній церкві, розвиток пішов іншими шляхами. У цьому контексті вистачить вказати на велику ролі церковних братств на Україні. Коли католицький Канонічний кодекс тільки у двох параграфах (682 та 683) згадує про мирян і коли їхні права зводяться до постанови, що «одіум плєбіс» може спричинити усунення священика з парохії, права мирян у православній церкві дуже широкі.

Соборова дискусія дуже різко протиставила консервативну групу кардиналів, з-поміж яких дехто відмовляв мирянам «сенсу віри» («сєнсус фїдеї») і тому бажав втримати їх в стані пасивности, прихильникам притягнення мирян до належної їм ролі в церкві, які твердили, що справжня небезпека для церкви лежить не у втручаннях мирян у церковні справи, а, навпаки, у відсуненні мирян від активного церковного життя. Наприклад, кардинал Леже наголошував потребу активізації мирян і пропонував дати їм теологічну освіту; мелхїтський архимандрит Капучі протиставив ставленню клі-

ру до мирян у західній церкві цілком інший стосунок кліру в церкві східній. У кінцевому висліді II Ватиканський собор повернувся до поглядів, які ціхували первісне християнство і які опісля були відсунені в тінь у добу контрреформації, бо такі погляди наголошувала саме реформація, і визнав принцип «загального священства вірних» (про що була мова в доповіді о. д-ра І. Гриньоха) побіч принципу «ієрархічного священства кліру». Відомий німецький теолог Карл Ранер окреслив це формулою: «Всі є суб'єктами, а не тільки об'єктами церкви». Стосунок між «ієрархічним священством кліру» і «загальним священством вірних» побудований на послуху, але на «християнському послуху» в подвійному значенні цього вислову: на послуху вірних, які підпорядковуються ієрархії, як також на послуху ієрархії в сенсі «бути відкритим для чогось», тобто прислухуватися до голосу вірних. У цьому розумінні ієрархія, на думку теологів Ф. Шлессера та Р. Адольфа, може бути деколи тільки «репродуктивною» у своїх постановвах, які відповідають тому, що виявляється в колективній свідомості церкви. У Пасторальній конституції церква, позбувшись свого «тріумфалізму», уподібнюється до церкви передконстантиновської доби і залишає мирянству подвійну роль служити Христові і служити світові діяльністю подвійного роду, типовою для мирянства і не типовою для нього. Типова діяльність — це праця в соціальних струкурах автономного характеру, нетипова — співпраця з ієрархією в апостольстві віри.

РЕЛІГІЯ І БАТЬКІВЩИНА

Для повноти картини студійних днів УХР треба взяти до уваги також доповідь гостя, яка, хоч не включалася безпосередньо в проблематику студійних днів, доповнювала її істотно. Маємо на думці німецькомовну доповідь міністерського референта, почесного доктора УВУ Й. Маврера, який говорив про пов'язаність любови до батьківщини з етичними, релігійними почуттями. Його погляди збігалися з думками Пасторальної конституції про потребу плекання національного первня в «унітас мультіплекс», у християнській універсальній цілості.

*

Студійні дні УХР можуть залишитися або дрібним українським епілогом видатної світової події, якою був II Ватиканський собор, і стати тільки усною інформацією для окресленого гуртка українців, зацікавлених екуменічним рухом та усучасненням церкви. Або вони можуть бути прологом у розумінні джерела, яке може перетворитися в струм співдії українського мирянства з українською церквою. Для такого визначення ролі вже дещо зроблено. Продовжувати це визначення можна тільки в діалозі мирян з церквою.

Слово тепер за українською церквою.

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку

друге видання

збірки поезій

Василь Симоненко

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КПРС.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-ві ПРОЛОГ та у видавництві нашого журналу. Книжку можна купити також в українських книгарнях.

Коштами Союзу українських організацій Австралії (СУОА),
за загальною редакцією

Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії

у серії «Бібліотека українознавства» Головної ради НТШ — ч. 15
появилася книга

«УКРАЇНЦІ В АВСТРАЛІЇ»

(Збірник матеріалів до історії поселення українців).

Авторами статей і нарисів є видатні працівники церковної, культурної та громадської ділянок українського життя в Австралії. У збірнику опубліковані також статті прем'єр-міністра та лідера опозиції Австралії про українських поселенців. На зміст книги складаються нариси про українські церкви, українське громадське та культурне життя і про українське друковане слово.

Книга великого формату і багатоілюстрована, має 862 сторінки. Ціна — 10,— австралійських доларів.

Замовлення і гроші надсилати на адресу фінансового керівника СУОА:

Mr. T. Hewko
34 Percy St.
Newport, Vic., Australia

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Черговий випуск «Наукових записок» УВУ

Наукові записки УВУ 1965-66, ч. 8, Філософічний факультет, Мюнхен, 1966, 232 стор.

Тематично цей збірник праць професорів філософічного факультету УВУ охоплює археологію, історію, мову й літературу.

Вступна стаття «І. Франко і М. Грушевський» (стор. 1-4), підписана чомусь ініціалами Ю. Б., — не без зайвого в науковому виданні патосу й з легким надуживанням великих літер — звертає увагу на невивченість творчого доріжку обох видатних постатей недавнього минулого: письменників, критиків, літературознавців й істориків. Не варто було б переносити в наукове видання інколи зайвої (чи й претенсійної) звички нашої публіцистики надуживати криptonімами.

М. Міллер («Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі, І. Лябіринти», стор. 93-103, "Denkmäler aus der La-Tene-Zeit in der Ukraine", стор. 104-18) займається мегалітичними лябіринтовими спорудами пізньобронзової доби (І тисячоліття перед Хр.) з-над Дніпрових порогів та лятенської доби уздовж Дніпра. Лябіринтові споруди мають свої відповідники над Білим морем, на Алтаї, Кавказі й Криму; наддніпрівські досліджував автор перед і під час війни — після висадження дніпрельстанської греблі: виниклі над рікою в посушливу добу вони були згодом залиті водою. Йдеться про викладені каменями (до 20 кг ваги) складні сполучення ліній простих і кривих; такі їх пляни відомі як мотиви з відображень на камені, метали й кераміці. Поміж цими лініями з каменів є сліди вогнищ з спаленими кістками домашніх і диких тварин та з ніби умисне (з магічною ціллю) розбиваною керамікою (посуда в формі «чавуна» та імпортовані червоноглиняні амфори з 7-6 вв. до Хр.), а також з кістяними й крем'яними предметами. Під брукованими май-

данчиками лябіринтів відкрито поховання у штучно скорченому положенні мерця (це наводить на припущення, що мертвому перегнано кульшові й колінні сухожилля). На думку автора, йдеться про поховання шаманів-ворожбитів доби пізньородового устрою — під цією кульовою спорудою, куди сходилися члени роду на обряди-тризни й приносили камені, з яких укладали відповідні лінії, — як подібні купи ще донедавна наскидувалися перехожими біля помітних місць, наприклад, на перевалах на Кавказі.

Як відповідник середушоєвропейської залізодібної лятенської культури появилася в 250-200 рр. перед Хр. над середушим Дніпром, мабуть, бастарнська культура урнових піль поховань (с. Зарубинці на південь від Києва). Обмін і торгівля поширили її вироби й над Чорне море та на Кавказ. На початку 1 в. по Хр. появляється тут розвиненіша готська культура (с. Черняхове, на південь від Києва), поширившись з-над північної Висли в райони на південь від Прип'яті і змішавшись над Дніпром з попередньою лятенською (бастарнською), що на початку 3 в. по Хр. зовсім зникає. Готські поховання сягають аж над Кубань і на півн. Кавказ та зникають під кінець 4 в. по Хр. (напад гунів!), зберігшись згодом лише в Криму й на кавказькому Причорномор'ї. Автор уважає бастарнів германцями, хоч не бракує здогадів про їх кельтське чи навіть іллірійське походження. Шкода що автор не подікавився поглядами на бастарнів і черняхівську культуру, висловленими польськими археологами в енциклопедії "Słownik starożytności słowiańskich" (t. I-II, Wrocław, 1961-65), де подано й новішу та вичерпнішу літературу.

О. Домбровський («Літературна композиція Геродотової Скитії», стор. 119-29) розглядає поведовку Геродотової скитської дегресії в перській історії Дарієвого походу з погляду вимог композиції античного історично-літературного твору.

Д. Оляничин («3 моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. Причинок до укр. історіографії», стор. 130-50) ділиться спогадами про свою працю в архівах Берліну, Бреславу, Дрездену, Мюнстеру, Штуттгарту, Відня й Геттінгену та подає витяги з свого листування з В. Липинським, М. Кордубою, Д. Антоновичем та НТШ у Львові у справі друку своїх архівальних праць.

Н. Полонська-Василенко присвятила дві статті ювілятам УВУ: археологові П. Курінному («П. П. Курінний. З нагоди 70-ліття», стор. 5-13, з складеним ним же списком друкованих праць, стор. 14-18) та історикові О. Оглоблинові («Свято укр. науки. З приводу ювілею О. П. Оглоблина», стор. 55-60). Обидва видатні вчені в своїх фахових ділянках посідали керівні позиції в науковому житті Києва, а після війни — на еміграції; можна б очікувати, що їхні учні спроможуться на вшанування їхніх ювілеїв окремими збірниками фахових праць, як водиться в світі науки. Перу Н. Полонської-Василенко належить і тепла пошмертна згадка про померлого шевченкознавця («Проф. П. І. Зайцев, 1886-1965», стор. 225-28).

П. Курінний ("Reimser Evangeliar — das älteste Schriftdenkmal der Kyjiver Rus", стор. 19-54) розглядає спірні питання про походження кириличної частини (16 листків) пергаменового Реймського апракосного євангелія; його друга, хорватсько-глаголична частина (31 л.) була списана чехом з сербо-хорватського оригіналу, як свідчить записка з 1395 року, десь у 2-ій половині 14 в., певне, в надсавському монастирі, відновленому 1349 року. Та ж таки дописка з 1395 року (глаголицею й церковнослов'янщиною чеха, а не по-французьки, як це помилково твердить автор, стор. 22), ніби

кириличну частину писав св. Прокоп († 1053), послужила підставою для гіпотез низці довірливих дослідників: першим був, мабуть, археолог, волинський поляк Л. К. Ястшембський (1805-52), який у статті з 1839-45 років намагався довести, що написав цю кириличну частину св. Прокоп 1030 року, себто за свого пустельництва над Сазавою. З дописки 1395 року знаємо, що подарував рукопис надсавському монастиреві цар Карло IV, а В. Вондрак гадав, що цар набув його десь на Угорщині (бо всі давні слов'янські рукописи того монастиря були знищені ще 1096 року. В. Вондрак був думки, що багатооправлений рукопис (уже з обома частинами) попав за гуситів (вони спалили цей монастир 1421 року), мабуть, у Царгород і як цінений задля оправи з реліквіями кодекс, набутий кард. Карлом льотаринським, був подарований 1574 чи 1554 року Реймському соборові; 1793 року в революцію цінності оправи пограбовано, а рукопис передано міській бібліотеці, де він і досі. Через незрозуміле письмо й мову легенда зв'язувала цей рукопис з Царгородом і бібліотекою св. Героніма; виникла й недоведена традиція, що на нього присягали французькі королі при коронації. Кириличне письмо рукопису вперше відчитав російський посол 1726 року (постала ще одна, не доведена версія, ніби зробив це 1717 року ще й цар Петро I під час відвідин собору в Реймсі).

Не дивниця, що такий багатий легендами рукопис був видаваний аж тричі (Sylvestre de Sacy: *Évangélaire slave*, Paris, 1843, 1852; L. Leger: *L'évangélaire slavon de Reims*, 1899) і привернув увагу низки фахівців-славістів: Копітара (1836), Білярського (1847), П. Лавровського (1852), Я. Лося (1886), А. Соболевського (1887), В. Вондрака (1904). Білярський і Лавровський на підставі мовної аналізи клали час виникнення кириличної частини на 14 в.; Соболевський з уваги на палеографічні особливості уважав можливим відносити його до 11-12 вв.; В. Вондрак

схилився до 2-ої пол. 12 в., Черних і В. Кіпарський — до 11 в.

Все це доводиться пригадати тут, бо історію дослідів П. Курінний поминає, а, згадуючи лише перестарілі висновки нефахівця Ястшембського, хоче довести старшість Реймського євангелія від Остромирового 1056-57 року. Нотатку з 1395 року про св. Прокопа як писця рукопису автор прийняв безкритично за брошурою Ястшембського і в дальшому намагається довести, що цей чеський святець походив з підкиївського Хотова (а не з підкоуржімського чеського Chotoun'a), прийняв свячення в підкиївському Вишгороді (котрийсь Visagrad чеських джерел) 1009 року (йі тоді ж ніби переписав той текст євангелія; автор не каже ясно, чи має на увазі глаголичну частину?), 1018 року був узятий поль. королем Болеславом Хоробрим з Києва до неволі в Польщу, звідки подався над Сазаву як пустельник. Рукопис же з його реліквіярною оправою (отже ніби й з глаголичним текстом?) повезла з собою Анна Ярославна з Києва 1051 року до Франції й на нього відтоді присягали французькі королі; цїсар Карло IV привіз увесь цей коронаційний рукопис до Чехії й подарував емауському монастиреві; але що його у Франції вважали й далі складовою частиною коронаційного церемоніялу, то 1554 року його знову привезли до Реймсу й на нього дали присягали королі...

У суперечності цієї низки гіпотез виходити не будемо, бо всі вони виникають з незнання ранішої фахової літератури про цю пам'тку, і було б надто дешево знущатися над висловленими в добрій вірі поглядами. В давнішості Остромирового євангелія порівняно з Реймським — не засумнівається й надалі жоден філолог, а в чеськості св. Прокопа жоден історик чи теолог.

Стаття автора цих рядків «Арго укр. школярів і студентів» (стор. 174-224) перераховує й аналізує засвідчені в українській літературі 17-20 вв. бурсацькі й школярські та студентські арготизми (також з праць В. Щепотєва й В. Стратена)

та власні збірки таких виразів з Закарпаття, Буковини, Перемишля, Львова, Дрогобича, Станіславава, Тернополя, Крем'яння, Києва, Одеси, Полтави, Харкова, Сталіного-Донецька й Ростова. Крім етимологічних тлумачень, подане їх пов'язання з рос., поль. та нім. школярським арго.

О. Суліма-Блохіна (Бойко) в статті «Питання істоти новелі» (стор. 151-73) намагається визначити особливості поетики новелістичного жанру — головне з погляду елементів композиції; цитує при тому широко німецькі опрацювання та посилається на дотичні твори майже з усіх європейських літератур, дискутуючи навіть з поглядами про моралізаторський характер Квітчиних оповідань. Може, доцільніше було зосередитися або на історичному перегляді жанрів новеля-оповідання-нарис в українській літературі (чи будь-котрій іншій), або докладніше проаналізувати в сі елементи жанру новелі, уникаючи надміру цитат. Бо так, то «герой новелі не повісився під кінець на вбиваному на початку розповіді в стіну цвяхові», якби парafразувати чехівське визначення новелі у стосунку до діапазону цих з'ясувань. Варт було згадати й про українські досліди природи новелі Г. Майфета (1928), а з уваги на Західно Україну й польське дотепне з'ясування поетики новелі Е. Кухарського в ж. „Pamiętnik literacki“ (1930-і pp.). До речі, відомий німецький новеліст зветься П. Гайзе (Paul Heuse), не Гойсе (стор. 152) чи Гойзе (стор. 158).

Дві статті Ю. Бойка («Український романтизм Центральної і Східної України у його стосунку до зах.-європ. романтики», стор. 61-78, і «Byrons Einfluß auf die russische, ukrainische und polnische Literatur», стор. 79-92) стосуються історії літератури в українців і сусідніх слов'ян. Цікаве тут звернення уваги на проблему фальсифікації дум у ж. «Запорожская старина» у зв'язку з іншими романтичними містифікаціями й підкреслення впливу Гердерової ідеї народности в нас. Неясний авторів термін «Центральна

Україна»: якщо це «Правобережжя», то про нього автор майже не говорить. А важливе воно з подвійних міркувань: Правобережжя (з Києвом) стояло тоді в сфері польського літературно-культурного процесу (гімназія в Умані тощо, ліцей у волинському Крем'яці) і через польський фільтр проникали сюди романтичні течії з Європи. Характеристичне українському романтизмові козакофільство вийшло ж саме з тих кіл (Мальчевський, Залеський, Гоциньський, Гравовський, Ржевуський, Чайковський та ін.), а романтик-поет Т. Падура творив чи не більше саме по-українськи. Промовчувати його в українському літературному процесі (чи й інших ще правобережних поляків, що писали по-українськи належало радше до народницьких чи підсоветських традицій. Як зважити, що на тих самих польських (та ще й безпосередніх німецьких) зразках зростав спершу й галицький романтизм (навіть Шашкевичева «Цвітка» має на зразок Міцкевича «Pieśń o niek», то з схематичне відділювання «Центральної України» від Галичини не витримуватиме критики. Дивно читати про більший вплив Новалиса, ніж Міцкевича, на «Книги битія» Костомарова. Антинімецькість характеризувала правобережних слов'янофілів-поляків ще в 1820-их рр. (див. спогади М. Чайковського) й звідти попала до Шевченка, а була викликана фаворизуванням балтійських німців царями в армії й адміністрації; це ремствування еднало всіх «слов'ян імперії — від поляка по дончак».

Український романтизм носив часо-спізнений і периферійний характер: зміщувалися ж у ньому й попередні течії (сентименталізм, руссоїзм). Що в ньому не відображені інші ще його складові елементи (вертеризм; слабо скоттизм; аж у Франка — шіллерівська поезія приязні, молодости тощо), то це, як і зрештою брак філософського підмурівку, свідчить про його слабкість; навіть історіософізм «Книг битія» обмежується в історика Костомарова всього слов'янським світом. При-

чиною тут є провінційна неознайомленість з усіма першоджерелами чи їх відгуками і найбільше — така числова слабкість зацікавленого в літературі гурта. Романтичний орієнталізм підмінили ще польські романтики козакофільством, і наша романтична поезія тут всього змодифікувала його в дусі народної пісні. Тим самим наш романтизм не спромігся на власне представлення навіть такого стиками близького нам татарсько-турецького світу. Через козакофільство, як ніби наш відповідник скоттівського середньовіччя, неоспіваною залишилася княжа доба; там шукали надхнення (крім російських романтиків) лише галицькі поети: боротьба місцевих князів з польською експансією добре підходила під актуальну ситуацію, а козакофільство з його антиуніятськими нотками погано підходило головному творцеві й споживачеві літератури — уніятському духовенству. В основному не знайшла романтичного відгону в нас і стихія високогірського світу, хоч Карпати й їх фолкльор для цього надавалися прекрасно, як довів згодом Коцюбинський, Кобилянська, Олесь, а раніш Ю. Коженевський.

Авторова стаття про Байронів вплив (це текст авторової доповіді) виграла б від того, якби так не по-протоколярному триматися доповідного тексту, а розгорнути те, чого рамці доповіді часо не дозволили. Бож читач не розумітиме кількакратного посилання доповідача на «брак часу», щоб вияснити ту чи іншу проблему. До речі, на ідентичну тему існує широка, хоч і подекуди перестаріла, монографія M. Zdzichowski: *Byron i jego wiek* (Czechy, Rosja, Polska), Kraków, 1897, яку варто було згадати хоч у посиланнях.

Щоб удосугупити свої висновки й неукраїнському читачеві троє авторів надрукували свої статті по-німецьки. Доцільно було подати чужомовні резюме і в випадку решти авторів, тим більше, що таке резюме до статті автора цих рядків було (й воно поміщене у відбитці), але анонімна «Редколегія» його чомусь

у збірнику пропустила. Прикру послугу авторам і установі вчинив не названий перекладач і кострубатою німечиною і незрозумінням місцями укр. оригіналів статей (так з українського «доготська доба» вийшов курйоз "Dogote... — Zeit", стор. 118). Не говоримо вже про хаотичну передачу місцевих назв з України чи прізвищ. На мапці на стор. 119 дозволено собі на такі не-

допущенні герці навіть з правописом німецьких слів. Це пригноблює. Гірше, що "scripta manent".

Наші критичні уваги подиктовані виключно турботою про добру славу нашої ж наукової установи, і їх мета м. ін. примусити до такої турботи всіх причасних — бодай на майбутнє.

Олекса ГОРБАЧ

Крим і українські письменники

П. А. ДЕГТЯРЬОВ, Р. М. ВУЛЬ, У літературной карты Крыма. Литературные очерки. Стор. 400, «Крим», Сімферопіль, 1965.

Половина нарисів цієї книги написана першим з авторів, в тому числі всі про українців у Криму і навіть (за винятком Гоголя) про «українців російської літератури».

Книга вийшла цікава, хоч місцями й смішна: плутанина великого в літературі або справжнього з псевдолітературою або злободенщина.

Зв'язки, перебування в Таврії, вплив країни на творчість, з Кримом В. Капніста, М. Гоголя, В. Короленка, М. Волошина-Кірієнка нас цікавлять посередньо або в другу чергу. Хоч нарис про М. Волошина-Кірієнка написано сміливо. Він зацікавить читача також як літературний портрет майстра поезії й людини великого серця. В першу чергу ваблять нас нариси про С. Руданського, Л. Українку, М. Коцюбинського, О. Вишню. Окремі нариси присвячені також П. Панчу, О. Гончару, Я. Галану й В. Кучеру. Згадуються в книзі також М. Костомаров, А. Метлинський, О. Корнійчук, П. Тичина, В. Сосюра, С. Скляренко, І. Гончаренко, Ю. Збанацький, С. Олійник, Д. Білоус.

Нарис про С. Руданського найбагатший. І зветься він «Почесний громадянин Ялти». — Звучить як інформація: родинні обставини міського лікаря Ялти, український гурток голови ялтинської міщанської управи Пономаренка, мешкання поета й історія з купівлею землі

на околиці міста, друзі його, зокрема Айвазовський, лікування М. Щепкіна, заслуги перед містом — побудова критого базара, водогону і т. д. Цікаві також відомості про археологічні розкопки С. Руданського й збирання відомостей з історії Криму, як також українського фольклору. Наприкінці нариса-портрета згадується також про перекладницьку працю поета, знання мов, високу культуру його і т. д.

«Ломикамень» — нарис про перебування Л. Українки в Криму, про «Наїзди на Крим», починаючи від року 1890 і до 1908. Сакі, Євпаторія, Бахчисарай, Севастопіль, Чукурлар, Ялта, Балаклава. Вперше приїхала вона сюди з матір'ю, Оленою Пчілкою, потім жила тут з братом Михайлом Обачним і його дружиною О. Судовщиковою (Гр. Григоренко), встання була — з чоловіком К. Квіткою. В Криму знайшла знайомих і друзів. У Криму вона гостила севастопільського кобзаря Гончаренка й, разом з К. Квіткою, зробила фонографічний запис дум у його виконанні.

Цілком діловий і нарис про Коцюбинського: «Розвідувач філоксерного комітету». — Сімеїз, мешкання в Урсина-Німцевича, Кастропіль, Кучук-Кой, Кікенеїз, Алушка, — тут він жив після одруження, Алушта, Біюк-Ламбат, Корбек, Шуша, Демерджа, Куру-Узень, Бахче-

сарай. Кілька слів про «кримські» твори Коцюбинського.

П. Панч здавна бував у Криму. Року 1926 він жив в Алуці разом з І. Дніпровським, заходив до них з Алупки-Сари Олександр Довженко. В наступному році в Карасані Панч закінчив роботу над «Голубими ешелюнами».

«Найчастіше Петро Панч, приїжджаючи в Крим, жив в санаторії „Харакс“ (тепер „Дніпро“). В той час тут бували численні українські письменники, такі, як наприклад, Ю. Яновський, М. Рильський, О. Вишня, П. Тичина, Ю. Смолич, Г. Епік, В. Сосюра, А. Головка, І. Микитенко, І. Сенченко та інші». В Криму П. Панч багато працював, перед і після війни. Тут написано низку його відомих оповідань і романів, в тому числі, наприклад, «Олександр Пархоменко» й «Гомоніла Україна».

«Очима сатирика» — нарис про Остапа Вишню. В ньому розказано історію його «Вишневих усмішок кримських», згадано деякі статті його, наприклад, «На могилі Степана Руданського». Автор нарису дає досить багатий біографічний матеріал про письменника-сатирика і харак-

теристику його хисту, творів. Востаннє побував Вишня в Криму у 1951 році: «Відвідав будиночок-музей А. П. Чехова, оглянув меморіальні місця, пов'язані з іменами українських письменників».

«На просторах Таврії», останній нарис у книзі, присвячений Олесю Гончару: праця над романами «Таврія», «Перекоп», «Тронка». Розказано також про мандрі Олеса Гончаря Кримом.

У цілому — дев'ять нарисів про українських письменників дев'ятнадцятого й двадцятого сторіччя. На сорок шість, вміщених у книзі. — «Автори книги „Віля літературної мапи Криму“ пішли таким шляхом: відібрали найбільші імена прозаїків, поетів, драматургів з двох літератур — російської та української, а саме такі, в творчості яких кримська тема представлена якнайповніше або в житті котрих Крим відіграв певну ролю». — З передмови.

Видано, оформлено книгу убого. А такій книзі пасували б і світлиці, і добрий папір, і смак талановитого графіка.

О. Із.

ВІД ВИДАВНИЦТВА ТА РЕДАКЦІЇ

Повідомляємо наших Шановних Читачів, що з 1 січня 1967 пані Дарія Ребет на власне бажання вийшла із складу редакції журналу «Сучасність».

За її дотеперішню редакційну співпрацю висловлюємо їй нашу сердечну подяку.

*

У зв'язку з реорганізацією нашої видавничої діяльності, як також з огляду на неможливість колегіально знайти спільну оцінку деяких аспектів українського культурного і суспільного життя, пан Іван Кошелівець вибув із січня 1967 року з складу редакції журналу «Сучасність».

За його дотеперішню шостирічну працю на посту головного редактора складаємо йому нашу сердечну подяку.

Видавництво та редакція
ж. «Сучасність»

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Охорона пам'яток старовини

Леонід Волинський у статті «Охраняется государством» («Новый мир», ч. 10, 1966) пише про стан охорони пам'яток старовини у Молдавії й на Україні. Подаємо в перекладі кілька уривків з його статті стосовно Львова й Чернігова.

Недалеко від площі Ринок у Львові стоїть «каплиця Боїмів» — родова каплиця славної купецької родини. У недавно виданій книжці Г. Островського «Львов» (видавництво «Искусство», Л.-М., 1965) сказано про цю споруду так:

«Каплиця Боїмів — твір надзвичайний, що не має собі подібних у львівській архітектурі. Уся фасада від верху до низу вкрита скульптурами, рельєфами, декоративною різьбою. Тут статуї апостолів, медальйони з пророками, сцени з євангелія, барельєфи, горорізьби і круглі фігури, маскарони, картуші — справжній калейдоскоп декоративних мотивів. У них не трудно знайти відгомін впливів і форм ґотики, італійського Відродження, нідерландського й німецького мистецтва, нарешті, місцевих мистецьких традицій, високого мистецтва українських і польських скульпторів і майстрів декоративної різьби».

Цитую не за відсутністю власних слів чи думок: невелика, ніби задимлена диханням віків каплиця, з пативною пазеленню двоярусної бані, з живою грою світлотіні на почорнілих рельєфах стін, з великими, круглоголовими, дещо незграбними дядьками-апостолами, вросла в пам'ять так само незрушено, як вросали в гущу міста середньовічні будови. Цитату у навів, щоб показати, як неузгоджені бувають іноді рухи правої й лівої руки.

Книжка Г. Островського вийшла у бездоганно видаваній серії, що встигла здобути популярність, книжок-путівників по найвизначніших пам'ятках архітектури містакраїни. Як же почуватиме себе читач, який купить у дорозі до Львова цю книгу і прийде з нею в руках на

місце, до надзвичайної каплиці Боїмів, що не має собі рівних у львівській архітектурі? Що йому думати, побачивши забиті з середини нефарбованим диктом вікна з ґратами і всюдисущий замок від комори на дверях? Бож у книзі сказано ще, що середина каплиці, її інтер'єр, своїми мистецькими якостями далеко коштовніший від фасади, що скульптура інтер'єру — «одне з найвищих досягнень Пфістера і всієї львівської пластики доби Відродження»...

Мушу сказати, мені пощастило: я мав деякі повноваження і на додаток завідувачка розташованої поруч з каплицею крамниці «Малятко» була на місці. Сезам відкрився, і я дістав змогу побачити ту частину найвищих досягнень Пфістера і всієї львівської пластики доби Відродження, яка не була в цю мить захищена від сторонніх поглядів стежками, скриньками, клунками, столами півтовняних ковдрочок та іншим скарбом промтоварової крамниці «Малятко»...

Світло яскравого дня пробивалося крізь вибиті вікна підбанної вежки-барабана; у дощові дні тим же шляхом просякає й волога, про що свідчать сліди на незчислених скульптурах склепіння, що ніби здивовано дивляться з своїх заглиблених кесонів на те, що відбувається. На випадок вечірньої потреби крамниця влаштувала тут своє допоміжне освітлення, а також протизлодійську сигналізацію; при вході зсередини прикована до стіни велика розподільна скринька, від неї тягнуться куди належить різнокольорові дроти.

Що сучасні працівники торгівлі на відміну від похованих тут купців ніяк не побожні — не біда, радше

навпаки. Але яка міра спільности атеїзму з невіглаством, з безвір'ям у бодай якунебудь цінність культури, з бездумною зневагою до всяких «художеств»?

Про цю споруду (костьол Бернардинів у Львові — Ред.) початку сімнадцятого віку (її побудували за міських стінами, а тепер вона опинилася в самому центрі) згадана книжка-путівник Г. Островського говорить як про таку, що відкриває нову добу в архітектурній історії Львова. І правда, від чорно-сивої з пісковиковою жовтиною фасади, де зрівноваженість Відродження зустрічається з неспокійним духом доби барокко, не відірвеш ока. Погляд підноситься вгору по туго скупчених витинах волют, по хвилястих виступах високого фронтона з могутніми рельєфами й статуями — до надзвичайно граційних обрисів бани з видним здалеку годинником на вежі. Але, повернувшись від неба до землі, погляд знову зупиняється на ржавих дротяних сітках.

— В'ють вікна, — коротко пояснив т. Березко, обласний інспектор охорони пам'яток... — Каміням. Хлопчаки, хулігани...

Хоч як намагаюся, не можу пригадати випадку, коли найшкідливіші хулігани кидали б каміння у вікна діючого музею, театру, виставової залі. Але за все життя, здається, не бачив стільки вибитих вікон — стрільчастих, півкруглих, широких, вузьких — скільки довелось побачити тепер у Молдавії, на Львівщині, на Чернігівщині.

Боюся, що висновок про заразність прикладу може здатися стандартною моралістикою. Але, як не крути, трудно було б переконати хлопчика з рогаткою, що забита дошками (чи, навпаки, навстіж відчинена), назавжди залишена будова є пам'яткою культури, яку треба оберігати. Охоронна таблиця на такій споруді лише зміцнить хлопчика в неясній свідомості: не вір очам своїм...

Але біда в тому, що далеко не всі схильні розглядати справу охорони пам'яток культури як частину народної освіти. Навпаки, надокучли-

ва метушня з церквами, костьолами, соборами здається декому справою ледве чи не шкідливою. І коли вже не можна раз назавше позбутися цих «пережитків», то спокійніше, либонь, тримати їх під замком.

Поруч з площею Ринок у Львові стоїть одна з пам'яток такого роду — Вірменська катедр. Зовні на стіні пригвинчена відливна охоронна таблиця: «Костьол XIV віку». Уже один цей напис — свідок канцелярської байдужности; що скаже він непоінформованому перехожому про споруду, яка зовсім не костьол, а катедр, до того ж з багатівковою історією? А історія ж варта уваги — перед нами єдина пам'ятка вірменської архітектури на українських землях, де багато тисяч «харибів»-вигнанців знаходили притулок від переслідування завойовників.

Дуже хотілося добитися в затишний, надиханий духом Сходу дворик катедри з тінистою кам'яною аркадою, з могильними плитами стародавнього кладовища, — але на ґратах-огорожі з боку Вірменської вулиці висів всюдисущий замок.

У середину катедри я все таки потрапив; мені давно говорили, що там варто побувати. І справді — я дістав виняткову можливість заглянути в холодну, півсиру скарбницю, де зібрані твори українського мистецтва за п'ять століть — з чотирнадцятого до вісімнадцятого.

Скажемо точніше: у Вірменській катедрі ув'язнена, першокласна, єдина в своєму роді колекція іконного живопису, декоративної різби й скульптури — десять тисяч експонатів, що густо вивопнюють поставлені в головній наві й на хорах стеляжі.

Директор Львівського музею українського мистецтва т. Якущенко без тіні надії говорив про можливість вислати бодай частину захирілої колекції на огляд, — на це нема ні засобів, ні приміщення, ні санкції згори. Подібну виставку тут розглядали б майже як відкриту релігійну пропаганду...

Смішно, здавалося б, про таке по-важно говорити — а доводиться. Недомовками тут не відбудешся.

Атеїстична пропаганда, як і кож-

на інша, не може бути побудована на недовір'ї до розуму. На сільському кладовищі в Бутученах (Молдавія — Ред.) я бачив півдесятка старовинних придорожних хрестів; виразисті, як звичайно бувають виразисті тільки так звані примітиви, наївні творіння безіменних різьбарів, звезено сюди (спасибі, що не знищено) з усіх ближчих околиць. Тепер уздовж тамошніх доріг стоять бетонові олені, ведмеді з ведмежатами з розряду масової продукції Художнього фонду. Не знаю, чи зросло від цієї заміни число невірнучих.

Коли в селі Тухолька Львівської області жінки віддубасили голову сільради за те, що порубав і спалив «начинку» недіючої церкви — вітартну різьбу, живопис, — у цьому, мабуть, виявилася не лише ображена релігійність. Тут були ображені й інші почуття. Природні почуття поваги до праці і вміння, до людської пам'яті.

Можливо, все й починається з занедбаного, згнаньбеного кладовища, з забутої могили?

У Чернігові архітект А. А. Карнобід показав мені копію відісланого в одну з московських газет листа під виразистим заголовком «Блюзнірство». Там мова йде про проект нової вулиці в районі урочища Рашевщина, траса якої накреслена, як сказано в листі, «по братських могилах радянських громадян, замучених і розстріляних у 1941-43 рр. фашистами, хоч цього легко можна було б уникнути, змістивши трасу вулиці-дороги з глибоких, зарослих цінними деревами ярів і братських могил».

Цей лист був не першою спробою виправити помилку. У статті «Будівничий і природа» (газета «Радянська Україна», 23 листопада 1965 року) говорилося вже про потребу скорегувати проект Ново-Громадської вулиці... Вимога була висунута й підтримана на зборах архітектів Чернігова. Про наслідки свідчать кінцеві слова листа: «Дивно, але факт — блюзнірство над ляншафтом і братськими могилами в урочищі Рашевщина триває. Доки?»

Андрій Антонович Карнобід, тридцятисемилітній архітект, людина з доброю усмішкою і прозоро світлим очима, у погляді яких дивно сполучилась довірливість з настороженістю, здався мені постаттю надзвичайно характерною й цікавою. Поговоривши з ним раз-удруге, провівши вечір у його тісної кімнатці, заваленій книгами, фотографіями, начерками, сувоями креслень та ін., в подумав, що не випадково в його прізвищі зійшлася кара з бідною; спокійного життя йому, мабуть, не бачити. У всякому разі він покищо його не бачив.

— Ах, Карнобід, як же, як же... — чув я не раз і в Чернігові і в Києві, — так, звичайно, знавель, талановитий архітект, нічого не скажеш, але... Розумієте, хлібом його не годуй, дай лише покритикувати...

Звичайно ж, зайвою річчю було б шукати людину, щиро обдаровану критикою на власну адресу. Але яка картина відкривється перед дослідником-мистцем чи соціологом, коли він кине погляд за лаштунки прихованої боротьби з тими, що критикують! Довгий досвід виробив тут свою стратегію й тактику, свої перевірені засоби, йбогу, варті вивчення.

Засоби, стосовані проти А. А. Карнобіда, спочатку не виходили за рамці стандарту. Раз-другий кинути тінь на зборах, запропонувати піти з роботи «за власним бажанням» — все це мусить звучати як гуманне попередження. Ну, а що, як людина далі своє: пише листи, публікує в газетах статті — одним словом, плутається під ногами?

Ось новина — «чернігівський вар'янт»: А. А. Карнобід спроектував студентський гуртожиток і вирішив оздобити будову зовнішніми рельєфами, викладеними в кладці з звичайної й лекальної цегли (засіб, зауважу, що має давню традицію в українському й російському будівництві). І от — надзвичайна подія: хтось побачив у рельєфі орнаментального фризу повторення букви «А»...

Поспішаю розвіяти сумніви чита-

ча: тут побачили не що інше, як спробу увічнити себе, піднести своє «я» (пробачте, «А») ледве не над народом.

Але не спішіть сміятися: невдовзі А. А. Карнобідові довелося змінити місце праці.

Наступний крок «таємної війни»: незручну людину усунули з заочної аспірантури в Києві, Керівник інституту, повідомляючи про це, вважав за можливе пояснити в розмові в чотири очі: «Там, знаєте, думка про вас склалася, з керівництвом сперечається...»

Як піде справа далі, сказати трудно: 17 квітня ц. р. (1966 — ред.) у «Строительной газете» появилася стаття «Розчарована Десна», в якій гостро (і, на мій погляд, переконливо) критиковані чернігівські керівники за рішення побудувати великий завод силікатної цегли у зоні відпочинку, у наймальовничішому куточку над рікою-красунею, поруч з пляжем, прибережними гайками й піонерськими таборами. Під статтею три підписи: А. Карнобід, А. Зоря, Ю. Полонський.

— Ні, не працювати йому в Чернігові... — сказав, прочитавши статтю, один з тамошніх моїх співрозмовців.

Тема нездійсненої аспірантури А. А. Карнобіда — «Деякі особливості реконструкції історичних міст», тобто, говорячи простіше, проблеми співіснування нового й старовинного. Контури теми окреслені в статті «Забудова Чернігова і пам'ятки архітектури» («Деснянська правда», 14 січня 1958 року). Від цієї дати можна б повести рахунок неприємностей: стаття містила кілька критичних зауважень, зокрема з приводу планування й забудови вулиці Трудової.

Вулиця ця (тепер імені Героя Радянського Союзу Серержникова) справедливо названа в статті екскурсійною алеєю: вона ніби зв'язує архітектурний комплекс чернігівського дитинця з винятковим зразком будівництва Древньої Русі, посадською П'ятницькою церквою.

Сухі слова, можливо, мало скажуть читачеві — древні пам'ятки

Чернігова треба побачити. Хоч і скільки читав я вчених книг і статей, надивився фотоілюстрацій, хоч як був підготований, вигляд чернігівських соборів і монастирів над весняним розливом вразив мене ледве чи не більше від усього, що я бачив раніше, — можливо, особливим почуттям джерела, першооснови.

Здається, не знайдеш іншого місця, де так виразисто позначилося споріднення культур, їх первісна єдність, де так дружно сусідувало будівництво Древньої Русі й України, де так наочні взаємовпливи...

Розуміючи значення цієї споруди в загальному ладі чернігівських старовин, Карнобід ще задовго перед закінченням відбудовних робіт нагадував про потребу зберегти найвигідніші масштабно-просторові співвідношення при забудові вулиці-алеї між дитинцем і П'ятницею.

Щоб це вробити, треба було лише одне — прислухатися, відступитися від непродуманої ухвали. Алеж є неписане правило, яке ототожнює авторитет з непохитною твердістю...

Вулицю Трудову, тоді ще не побудовану, відмовилися поширити й скорегувати її перспективу по осі П'ятниці, як того вимагало добро справи. А для непокірного Карнобіда почався час кар і бід.

Київський архітект Микола Вячеславович Холостенко, знавець будівництва Древньої Русі, учасник відновлення П'ятниці, оповідав про реставрацію іншого чернігівського пам'ятника — Борисоглібського собору.

Спруджений у 1123 році як місце поховання чернігівських князів, собор багато зазнав за вісім століть: у тринадцятому віці його пограбували ординці, у сімнадцятому він горів у великій чернігівській пожежі, потім був переданий домініканському монастиреві... Під час Вітчизняної війни собор жорстоко потерпів від бомбардувань.

При підготовці до відновлення (1947-1948 роки) тут були знайдені під шаром землі найстаріші зразки білокам'яної різьби (капітелі, наріжні камені) — очевидне свідчення по-

ходження жителюбних володимиро-суздальських рельєфів. У дальших шуканнях в середині собору була відкрита частина первісної шиферної підлоги, а нижче рівня підлоги відкритий терем десятого-одинадцятого століття; знахідка виключна, коли пригадати, як мало знайдено зразків тодішнього житла.

У Миколи Вячеславовича тряслися руки, коли він говорив про звалку цукру, яка була влаштована у відновленому Борисоглібському соборі... П'ятишудові мішки скидали з плечей на шиферну підлогу дванадцятого віку, кожна плітка якого була сто разів обмацана, погладжена, обдута від пилу часу.

Тепер, правда, цукру в Борисоглібському соборі немає; тут зберігається підсобне майно чернігівського парку культури і відпочинку.

Слово «культура» звучить своєрідно перед лицем звалених під склепіннями собору зужитих плякатів, бочок, уламків паркових «атракціонів», колісок-човників, спускових гірок. Підійшовши до розкопаного терема десятого віку, я побачив, як стирчали з заваленої кілки, дошки, порожні скриньки, уривки вірвовок і розмальованого ганчір'я.

Зовні Борисоглібський собор сліпуче білий, що так пасує до суворої чистоти його форм; до стіни пригвинчена охоронна таблиця; у вузьких вікнах майже всі шибки вибиті. Поруч, на Спасо-Преображенському соборі (старший брат Софії Київської!), двоє малярів фарбують зеленим шатра наріжних круглих веж. Всередині кишено іржаві «фінські» сани і ще якийсь скарб; десь тут зберігся фрагмент розпису одинадцятого віку — найдавніший зразок фрескового письма Древньої Русі.

По суті, чернігівський дитинець з його пам'ятками семи століть протягом довгого часу використовувано як госпдвір міського парку культури і відпочинку.

Приналежну цій установі зелену територію на горбі над Стрижем тут привикли називати по-старовинно-

му: «Вал». Назва пішла від фортечних укріплень, що колись оточували дитинець. На південно-західному краю горба довгим ланцюгом розставлені гармати післяпетровських часів.

Чернігівці здавна люблять гуляти «на Валу»; вечорами тут повно людей — походжають в аляях, сидять на лавках, ідять морозиво, п'ють пиво в дощаному павільйоні на південному виступі над обривом, звідки відкривається вигляд на Стрижень і безмежний розлив Десни.

Чернігівська картина галерія була зруйнована німецькою бомбою в 1941 році. Багато полотен загинуло. Ті, що лишилися — щось близько ста, — тулилися після війни в якомусь запаснику. За двадцятиліття місто виросло вдвоє. Побудовано великі підприємства. Повно молоді. Можна, виявляється, рости й без картинної галерії, нічого страшно-го.

Другий тутешній музей, історично-краєзнавчий, тулиться на околиці в двох ветких будовах, дореволюційних замських дачах. Ось кілька уривків із «книги вражень»:

«... жахливий брак місця», «тісно...», «низькі стелі...», «арктичний холод...», «чадно...», «Невже міська влада безсила зробити щонебудь?» «Чернігівські градоначальники не поважають історії свого міста...», «Такий стан ганебний...», «Хіба не можна було відремонтувати для музею хоч один в древніх соборів?» «О. С. Пушкін (йому вчора відкрили пам'ятник у Києві від українського народу) писав: „Тільки невігластво не шанує минулого“. Поспівчуваймо з цього приводу деяким чернігівським керівникам...»

Запис датований 7 червня 1962 року. У цей час один з чернігівських керівників будував поруч з музеєм стадіон. Він пристрасно любив футбол і не злякався будувати на свій страх і ризик без асигнувань згори, за що його було суворо попереджено. Але справа зроблена, і тепер нові керівники, приїздячи на черговий матч, лишають свої машини поблизу будиночка, де в убогі

запасники втиснено велику кількість старовинних тканин, срібного посуду, 12 тисяч українських народних вишивок (колекція, що одержала в 1904 році Велику золоту медаль на Паризькій світовій виставці, з того часу нікому не показувана).

За відсутністю експозиційної площі чернігівці вимушені тримати в Київському інституті археології науково опрацьовані колекції з стоянки Пушкарі (доба пізнього палеоліту, розкопи П. Борисовського), з Мізинської стоянки (унікальні розкопи І. Шовкопляса). Вивезено з Чернігова розкопані тут В. Рибаківим скарби часів Древньої Русі, у їх числі рідкісна мозаїчна підлога з Благовіщенського собору. Нема можливості експонувати колекції періоду визвольної боротьби України і возз'єднання. Коротко, з 130 тисяч музейних експонатів показують менше однієї двадцятої частини.

Але ось, виявляється, місто живе-здорове й без цього всього. Люди ходять на роботу, читають газети, дивляться телепередачі, бувають у кіні, і по вечорах на Валу хамаркають в алеях транзистори, і молодь тупцюється скільки влізе на відгородженій танцювальній площадці, побудованій упритул до церкви Катерини (один з перших п'ятибанних зразків на Україні), де за іржавими замкненими дверима теж накидано чийогось запиленого баракла — здається, міського театру.

Даремно А. А. Карнобід з товаришами трудився в 1961 році над проектом благоустрою території Валу, даремно пропонував прибрати звідси «атракціони», перенести їх у нижній парк. Даремно перекопував, що архітектурно-мистецький комплекс чернігівського дитинця, у сполученні з парком і збереженими тут цивільними будовами, з хиріючими в запасниках колекціями, дає можливість створити один з найцікавіших у країні культурно-історичних заповідників. На такі прожекти й сьогодні, либонь, подивляється, як на надокучливу маніловщину. «Проживемо покищо й без

цього, є важливіші справи», — що скажеш у відповідь на таке?

Я хотів би сказати, що забарахлений старий терем, завод, що отруйно димить коло піонерського табору, і вулиця, прокладена поверх братських могил, здаються мені явищем одного ряду. І що не можна називати таку вулицю Ново-Громадською, якщо дійсно думаєш про нових громадян.

Я хотів би сказати, що розумію А. А. Карнобіда і перестаю розуміти Г. Н. Логвина, коли він пише в недавно виданій книзі «Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль», «Искусство», М. 1965), що знаменита Чорна Могила і зараз справляє незабутнє враження величчю й простою силуети. Так, правда, це могила десятого віку, про яку ви можете прочитати у кожному виданому в нас (та й не лише в нас) підручнику, якій присвячені сторінки в кожному курсі історії мистецтва, лише тепер незабутнє враження, — але не величчю і простою силуети, а страхіттям занехаяности. Вона височить у дворі гургожитку будівельників і затиснута з одного боку залізобетонною танцювальною площадкою будтресту, а з другого — парканом, що врізався в тіло могили, і дощаною вбиральнею «на двое очок».

Археолог Д. Я. Самоквасов (він розкопав колись у Чорній могилі скарби, що становлять тепер гордість наших музеїв) поставив у 1873 році своїм коштом пам'ятний обеліск на вершині могили. Вибите в граніті обличчя древнього предка дивиться з сумним подивом на стриженіх під машинку, до пояса голих хлопців, що загоряють під травневим сонцем на витоптаній траві, вкритій недопалками.

Даремно було б звертатися до цих хлоп'ят з повчаннями; вони ж самі будували тут свою танцювальну площадку і напевно знають, що паркан, що втинається в тіло Чорної Могили, з убиральнею належить обласному судові. По другий бік паркана в судейському дворі покурюють у перервах між засіданнями юристи.

Стаття 207 Карно-процесуального кодексу УРСР загрожує трьома роками ув'язнення (або поправно-трудохими роботами, або грошовою карою) «за умисне знищення чи ушкодження пам'ятників культури чи природних об'єктів, що перебувають під державною охороною». Я не знаю жодного випадку застосування цієї статті на ділі; але знаю, як була знесена в Чернігові дзвіниця П'ятниці.

Це було зроблене всупереч багатьом протестам і відсутності належного дозволу у вересні 1962 року, відразу по від'їзді закордонної делегації мистецтвознавців (тільки цим і відтягнувано здійснення замисленого). Зроблено у ясний день, силами в'язнів, що відбували поправно-трудохі роботи за хуліганство та інші злочини. Зроблено на наполягання (ні, на наказ) голови міськвиконкому.

Дзвіниця значилася в списку охоронюваних пам'ятників культури по Чернігівській області під ч. 5. Виходить, наявний злочин. Яка ж була кара? Зняли з роботи інспектора по охороні пам'яток культури Призанта. А голова міськвиконкому т. Дусь невдовзі був обраний у Чернігові секретарем міському.

Тепер П'ятниця стоїть сиротою в центрі міста посеред зеленого газону, що не дозволяє підійти до неї ближче. Правда, рівною травою цікаві протоптали «народну тропу»; вона обривається біля замкнених дверей. В середині будови хиріють заляпані цементом рещтування, під ними будівельне сміття.

Повертаюся по стежці повз куці ялівцю, насаджені на місці зниклої могили, де були поховані оборонці міста часів Батисвої облоги 1239 року. У грудні 1959 року, коли закінчувалося відновлення П'ятниці, той самий надокучливий Карнобід звернувся до «інстанцій» з листом, у якому пропонував поставити на могилі пам'ятний камінь з уривком з Іпатіївського літопису, який оповідає про лютий бій біля Чернігова. Відповіддю було рішення знести могилу.

Мертвим, як відомо, не болить. Але

коли бульдозер кромсає давно-давно згнилі кістки, непоправної шкоди зазнають живі.

Кілька часу тому я прочитав в «Известиях» статтю В. Сіснева «Берегти красу», там автор знову нагадує про перший декрет Ради Народних Комісарів, про ставлення В. І. Леніна до пам'яток культури, справедливо говорить про сьогоднішні огріхи у справі їх охорони. Назва статті змусила мене замислитися: що ж, власне, ми бережемо? Вірніше, що зобов'язані берегти? Сиві старі камені? Чи щось ще понад те?

Поняття краси не раз мінялося в свідомості людини, у визначеннях естетиків і філософів. Про мене найпростішим і незмінним лишається стисле до прозорої ясности визначення Аврелія Августина (хоч він і не належав до мислителів-матеріалістів): «Краса — це виблискування істини».

Берегти істину, охороняти правду — ось думка, з якою ясніше думається про охорону пам'яток культури як про справу, що стосується всіх і кожного — від високого керівника до робітника-хлопця, що розкошує під травневим сонцем на засміченій могилі.

З цією думкою перегортую знову книжку Г. М. Логвина, досконало видану на глянцюваному крейдяному папері, у вишуканій обкладинці, з чіткими фотоілюстраціями, де пам'ятки Чернігова, Новгород-Сіверського, Глухова й Путивля виглядають так, як мали б виглядати. Розумію шляхетне призначення таких видань, але не можу зрозуміти, що має думати читач, порівнюючи книжку з дійсністю.

Г. Логвин запрошує читача зійти на могилу Гульбище в Чернігові, звідки відкривається чарівний вигляд на Болдині гори, порослі березовим гаєм. Там, над зарічковими просторами, похований під старим дубом письменник Михайло Коцюбинський, а внизу, під горою, як пише автор, «притулилася при вході в давні печери невелика церковця Ілли, споруджена в кінці XII — початку XIII віків... Пам'ятка майже цілковито збереглася... Постав-

лена на маленькій площі під схилом гори, церква Іллі справляє яскраве враження і разом з пейзажем з кристалними дубами творить чарівний затишний куточок».

Прийнявши запрошення, я зійшов від могили Коцюбинського вниз до затишного куточка. Тут ми умовилися зустрітися з новим, недавно призначеним інспектором по охороні пам'яток Грицем Мищенком, симпатичною молодого людиною, що не розлучається з своїм мотоциклом. Він мав привезти з міськвиконкому ключ і тепер зніяковіло стояв при вході в церкву Іллі: ключ, виявляється, загублено.

Ми з прикриттю посмикали ржавий замок, обійшли навколо будови, подивилися на охоронну таблицю і готові вже були віддалитися, як звідкись знизу почули:

— На інші двері!.. На інші йдіть!..

Обернувшись на голос, ми побачили кульгавого чоловіка — він сховався від будиноків, що білили між зеленню прирічкового схилу.

Справа, виявляється, була куди простіша: двері бічного притвору були зовсім не замкнені, і ми з Грицем Мищенком увійшли всередину. Назустріч нам щось метнулося, затріщало безліччо крил, на якусь долю секунди стало страшно, — але то були просто голуби, тутешні мешканці; вони відразу вилетіли геть крізь порожні вікна підбанного барабана. Пахло пташними кізяками. Загублене в легі сизе перо, крутячись, уляглося на загиджену підлогу. Серед нави звисало з-під бані

на довгому ланцюгу позеленіле панікаділо з обламаними ріжками.

«...Інтер'єр Іллінської церкви дуже гармонійний, він не приголомшує розмірами, але досить світлий і хороший. У ньому нема нічого такого, що пригноблювало б людину...»

Поки я відсвіжував у пам'яті рядки з книжки Г. Логвина, з'явився наш невідомий прихильник у розстібнутій у ковнірі вилинялій картатій сорочці, зсунутій на потилицю темносиній кепці, з привітною усмішкою і повним ротом сталевих зубів. Постукуючи кованою протезою, що ледь виглядала з-під ногавиці, він проліз крізь діру в зелено-золотому бароковому іконостасі і зупинився поруч з нами.

— От що робиться, — показав він, — і це називається культура...

Він розповів про пацанів, що гоїдаються на панікаділі, як на колісці, і про завалений вхід у розташовані поруч печери, де, як вірити Логвинові, «особливо вдалі інтер'єри двох восьмикутних у плані зальцерковць; вони мініатюрні за розмірами і дуже масштабні у стосунку до людини».

Нам так і не вдалося побачити ці підземні утвори, на яких, як вірити авторові, «лежить печатка стилі доби українського барокко».

— Не хлібом же самим... — промовив на прощання наш заклопотаний прихильник. — Невже не можна по-культурному зробити, щоб людина могла зайти, мати враження?

Ми передрукували лише частину статті Л. Волинського, але й ця частина така промовиста щодо стану збереження пам'яток старовини на Україні, що коментарів не потребує.

Редакція

Ансамбль П. Вірського в Нью-Йорку

Павло Павлович сів на сіру металеву скриню з написом «Ансамбль танцю УРСР», витягнув з кишені радянську цигарку і запалив її; усміхаючись крізь голубий дим, він запитав: «Ну, що ж Вам розпові-

сти?». З залі почулися звуки пісні «Реве та стогне». Оркестра почала увертюру до останнього виступу українських танцюристів у Нью-Йорку.

Ми сиділи з П. П. Вірським у ши-

рокому фойє за пересувною сценою нью-йоркського палацу спорту — Медисон Сквер Гарден. Біля нас пробігали та підстрибували одягнені і напіводягнені танцюристи. Трохи далі стояв імпресаріо Сол Гюрок. Він, — сивоволосий, лисий та високий, — що розважає американців найбільшими спектаклями світу (він сам прибув до США 60 років тому — з Чернігова), мав обговорити з Вірським останні деталі дальшої подорожі ансамблю по США. Три танцюристки стояли коло входу на сцену, готові до виступу. На головах мали ніби величезні білі кульбаби, про які дехто з поміж глядачів твердив, що це — штарвсові пера. Я запитав Павла Павловича про ці «кульбаби», і він попросив дівчат до нас. «Це ковила, — пояснив він і вирвав одно стебло з прикраси голови танцюристки, — ковила росте на Запоріжжі і на Західній Україні. Про неї писав Гоголь». Власне ця справжня ковила, скошена на Україні та зв'язана у тісні снопики, творить накриття дівочих голівок у «Весільному танку» програми. Таку тендітну частину гардероби ансамбль возить у коробках, як солдати брітанських гвардійських полків — свої ведмежі шапки.

Ансамбль під керівництвом П. Вірського приїхав до США з програмою, що складається з 17 танків, у тому числі 9 нових. На прем'єрі, 13 жовтня (присутній був також міністер закордонних справ УРСР Дмитро З. Вілоколюс), ансамбль показав усю програму. Прем'єра почалася трьома гімнами — США, СРСР та УРСР. Таким чином програма виявилася задовгою. Платня профспілкових обслуговувачів театральних заль подвоюється після визначених годин праці, тому Вірський та Горюк зняли з програми два танки («Коломийку» та «Вербу»); відпали також усі три гімни.

Гастролі ансамблю у США почалися добре. Нью-йоркські критики, яких, до речі, важко захопити чим-небудь, обсипали українських тан-

цюристів букетами прихильних рецензій. У рекламі після прем'єри бюро Гюрока проголосило великими літерами: «Усі захоплені українцями». За пляном ансамбль мав мати в Нью-Йорку тільки шість виступів, але перед від'їздом Вірського до інших американських міст С. Гюрок заповів, що ансамбль повернеться до Нью-Йорку в січні 1967, щоб тут закінчити своє турне по США.

У цих гастролях бере участь 80 членів ансамблю — 44 хлопці і 36 дівчат; наймолодшому з них 17 років, найстаршому 51. Вірський пояснив, що для нього важливі не вік танцюриста, а його талант. Ансамбль поповнюється випускниками власної танцювальної студії, де постійно навчається 30 осіб. Після закінчення двохрічного курсу тільки вісім з них приймають на працю в ансамблі, решта знаходить працю деінде.

Мистецтво, що його показує ансамбль П. Вірського, великою мірою базується на дисципліні. «А дисципліна у нас сувора, — каже Павло Павлович. — Я вимагаю, щоб усі були в готелі за три години перед виступом. Їм треба півтори години поспати або принаймні покластися для відпочинку».

У Києві ансамбль працює п'ять з половиною днів на тиждень. Уранці йдуть репетиції клясичного балету, опісля вивчаються окремі танки. Коли Ансамбль танцю УРСР у гастрольній подорожі, реквізит та одяги спаковані в 130 металевих скринях. На кожній з них написана назва танку, для якого визначені одяги. Постає враження, що ансамбль — на сцені та за лаштунками — це одна суцільна, але одночасно складна та багатобарвна, машина, яку в рух пускає хударлявий шістдесятдворічний, часто усміхнений мистець танцю. Про нього написав критик щоденника «Нью-Йорк Таймс»: «Павло Вірський — справжній герой свого ансамблю».

Р. Л. ХОМ'ЯК

З М І С Т

На порозі сьомого року	3
Олекса Ізарський. Чудо в Мисловицях	7
«Нічна пісня мандрівника» Й. В. Гете	59
Олександр Филипovich. Тодось Осьмачка	64
Лариса Залеська-Онишкевич. «Годинникар і курка» або «Майстрі часу»	74
Євген Врецьона. «Аз, буки, віди...»	83
Богдан В. Чайківський. Мінерально-сировинна база України	87
Андрій Карий. По Україні	93
Роман Рахманний. Український націоналізм на п'ятдесятому році жовтневої революції	100
Олександр Кульчицький. Під знаком діалогу	103
Критика і бібліографія. Черговий випуск «Наукових записок» УВУ (Олекса Горбач) — Крим і українські письменники (О. Із.)	113
Від видавництва та редакції	118
Огляди, нотатки. Охорона пам'яток старовини — Ансамбль П. Вірського в Нью-Йорку (Р. Л. Хом'як) . . .	119

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply”
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
(para „Suchasnist”)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1986 рік

одно число   річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:8:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швайцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

КАТАЛОГ КНИЖОК

***	им	ам. дол.
Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Бабій Олесь: Світ і людина — поеми, стор. 80	0,50	0,15
Барка Василь: Правда Кобзаря, стор. 288	7,50	2,00
Галайчук Богдан: Нація поневолена, але державна, стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод: Україна в Об'єднаних націях, стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван: Вселенський Собор, Ватиканський II, стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван: Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- ности (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія: Діти чумацького шляху, т. I, стор. 140 " " " " , т. III, стор. 166	2,00 2,00	0,50 0,50
Діма: Росяні зорі, поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор: Доктор Серафікус, повість, стор. 174	0,75	0,20
*** Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС (Лист укр. в'язнів до ОН), стор. 104	2,50	0,75
*** Збірник УЛГ, стор. 336	12,00	3,95
*** Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Камінський Анатоль. На новому етапі, стор. 176	5,00	1,50
Кононенко Кость: Колоніальний визиск — основа совет- ської індустріалізації, стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость: Наукове дослідження, стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван: Нариси з теорії літератури, стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван: Панорама найновішої літератури в УРСР, стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван: Сучасна література в УРСР, стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан: Вивід прав України, стор. 252	5,00	1,50
Кравців Богдан: На багрянотому коні революції, (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)